

ΤΟΠΟΣ
Επιστημονικές Εκδόσεις

Επιμέλεια-Διόρθωση: Μαρία Αποστολοπούλου
Ηλεκτρονική επεξεργασία: Μαρία Παπαδάκη
Εξώφυλλο: ΜΟΤΙΒΟ Α.Ε.

© 2010 Εκδόσεις Τόπος & Μάριος Πουρκός-Μανόλης Δαφέρμος
[Οι εκδόσεις Τόπος είναι εμπορικό σήμα της ΜΟΤΙΒΟ Α.Ε.]

ISBN 978-960-6863-75-2

Κεντρική διάθεση:
Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου,
11473, Αθήνα
Τηλ.: 210 8222835-856
Fax: 210 8222684

Βιβλιοπωλείο:
Γενναδίου 6
10678, Αθήνα
Τηλ.: 210 3221580
Fax: 210 3211246

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

www.toposbooks.gr

Μάριος Α. Πουρκός & Μανόλης Δαφέρμος

Εισαγωγή-Επιμέλεια

Ποιοτική έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες
Επιστημολογικά, μεθοδολογικά και ηθικά ζητήματα

Εισαγωγή - Ποιοτική έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Θεωρητική και ιστορική οριοθέτηση του πεδίου

Μάριος Α. Πουρκός* & Μανόλης Δαφέρμος**

Περίληψη

Σ' αυτό το εισαγωγικό κεφάλαιο επιχειρείται η θεωρητική και ιστορική οριοθέτηση του πεδίου της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες. Στην αρχή τίθενται ορισμένα θεμελιώδη επιστημολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα, που εγείρονται στις κοινωνικές επιστήμες (το πρόβλημα της συνείδησης και της αναστοχαστικότητας, το πρόβλημα της ιστορικότητας, το πρόβλημα της «δομοποίησης», το πρόβλημα της υποκειμενικότητας και το πρόβλημα της πολυφωνίας). Εξετάζονται θεωρητικά ζητήματα που αφορούν στη μέθοδο και στη μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας. Επίσης, επιχειρείται η ανάδειξη της ιδιαιτερότητας της ποιοτικής έρευνας και ο προσδιορισμός των διαφορών της από την ποσοτική έρευνα. Παρουσιάζονται, ακόμη, οι σημαντικότερες ιστορικές στιγμές που διέκριναν οι Denzin και Lincoln (2000) στην εξέλιξη της ποιοτικής έρευνας. Στο ίδιο κεφάλαιο πραγματοποιείται μία συνοπτική παρουσίαση των τύπων της ποιοτικής έρευνας με βάση τις ποικίλες απόπειρες ταξινόμησης και κατηγοριοποίησής τους. Εν κατακλείδι, γίνεται μία συνοπτική παρουσίαση των ζητημάτων που τίθενται στα κεφάλαια του βιβλίου.

Λέξεις-κλειδιά: Επιστημολογία των ποιοτικών μεθόδων έρευνας, Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών, Μέθοδος έρευνας, Ποιοτική έρευνα, Ποσοτική έρευνα, Τύποι ποιοτικής έρευνας

1. Η ανάδυση του ενδιαφέροντος για τα ζητήματα της μεθοδολογίας της κοινωνικής έρευνας

Τα τελευταία χρόνια παρουσιάζεται αυξημένο ενδιαφέρον για τα ζητήματα της μεθοδολογίας της επιστημονικής έρευνας και ιδιαίτερα για την ποιοτική έρευνα. Στις κοινωνικές επιστήμες (Ψυχολογία, Κοινωνιολογία, Κοινωνική Ανθρωπολογία, Πολιτική Επιστήμη, επιστήμες της αγωγής, Φιλολογία, Γλωσσολογία κ.λπ.) δια-

* Μάριος Α. Πουρκός, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, Διευθυντής του Εργαστηρίου Ψυχολογικών Ερευνών και της Μονάδας Βιωματικής, Ευρετικής και Διαλογικής/Επικοινωνιακής Ψυχοπαιδαγωγικής. Διεύθυνση: Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, 74100 Ρέθυμνο, Κρήτη. Τηλ.: 28310-53961 (οικία), 77666 (γραφείο), 6936550791 (κινητό). Ηλεκτρονική διεύθυνση: pourkos@psy.soc.uoc.gr

** Μανόλης Δαφέρμος, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Ψυχολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης. Διεύθυνση: Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, 74 100 Ρέθυμνο, Κρήτη. Τηλ.: 28310-77521 (γραφείο). Ηλεκτρονική διεύθυνση: mdafermo@psy.soc.uoc.gr

μορφώθηκε ένα ευρύτατο φάσμα θεωριών, μεθοδολογιών ή επιμέρους μεθόδων (δομιστικού, φαινομενολογικού, ερμηνευτικού, λειτουργιστικού, μαρξιστικού, αλληλεπιδραστικού, οικολογικού, μεταδομιστικού και διαλογικού τύπου). Στο πλαίσιο κάθε τύπου θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων ενυπάρχουν πολλές παραλλαγές ή εκδοχές που διαφέρουν μεταξύ τους και αυτό φαίνεται πιο ξεκάθαρα στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας, που γίνονται όλο και πιο αποδεκτές ως νόμιμος τρόπος έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες¹.

Στόχος του παρόντος συλλογικού τόμου είναι ο κριτικός αναστοχασμός των θεωρητικών και επιστημολογικών ζητημάτων, που εγείρονται σε σχέση με την ποιοτική έρευνα (π.χ., εθνογραφική, φαινομενολογική, ερμηνευτική, βιογραφική, αφηγηματική έρευνα, έρευνα-δράση, ανάλυση λόγου και συνομιλίας, παρατήρηση – συμμετοχική και μη συμμετοχική, συνεργατική έρευνα, συνέντευξη, μελέτη περίπτωσης, ομάδες εστίασης, θεμελιωμένη θεωρία), όπως αυτές εφαρμόζονται τα τελευταία χρόνια στις κοινωνικές επιστήμες.

Το αυξανόμενο ενδιαφέρον των ερευνητών για την ποιοτική έρευνα παρακινεί να θέσουμε τα ακόλουθα ερωτήματα:

1. Ποιες είναι οι βαθύτερες ιστορικές, κοινωνικο-πολιτισμικές και γνωσιακές αιτίες του αυξημένου ενδιαφέροντος για την ποιοτική έρευνα;
2. Ποιο είναι το θεωρητικό και επιστημολογικό υπόβαθρο της ποιοτικής έρευνας;
3. Ποια είναι η θέση και ο ρόλος της ποιοτικής έρευνας στο συνολικότερο πλέγμα της μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών;
4. Ποιες είναι οι σημαντικότερες μορφές της ποιοτικής έρευνας και ποιες οι προϋποθέσεις και το πλαίσιο εφαρμογής τους;
5. Υπάρχουν κριτήρια επιλογής της μεθόδου έρευνας ενός συγκεκριμένου γνωστικού αντικειμένου;
6. Πώς η επιλογή μιας ποιοτικής μεθοδολογικής προσέγγισης επηρεάζει ή διαμορφώνει τον ερευνητικό σχεδιασμό (τους στόχους και τη διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων καθώς και τις διαδικασίες συλλογής, καταγραφής, ανάλυσης και ερμηνείας των δεδομένων);
7. Πώς μπορεί να αξιοποιηθούν τα γνωστικά αποτελέσματα που προκύπτουν από την εφαρμογή της ποιοτικής έρευνας;
8. Ποιες είναι οι δυνατότητες και τα όρια της ποιοτικής έρευνας εν γένει και της καθεμιάς από τις μεθοδολογικές της προσεγγίσεις ιδιαίτερα;

1. Σε μερικά μάλιστα ερευνητικά κέντρα και πανεπιστημιακά τμήματα του εξωτερικού η ποιοτική έρευνα θεωρείται πλέον τόσο δημοφιλής που τα προγράμματα σπουδών είναι προσανατολισμένα στο επιστημολογικό «παράδειγμα» των ποιοτικών προσεγγίσεων. Το αυξημένο αυτό ενδιαφέρον για ποιοτικές προσεγγίσεις στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες διαπιστώνεται και από την πληθώρα των ανακοινώσεων σε συνέδρια και τη δημιουργία σχετικών επιστημονικών περιοδικών που δέχονται για δημοσίευση έρευνες ποιοτικού τύπου.

Κατά την άποψή μας, είναι δυνατόν να εντοπιστεί ένα ευρύτατο πλέγμα ιστορικών, κοινωνικο-πολιτισμικών, γνωσιακών παραγόντων που συμβάλλουν στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για την ποιοτική έρευνα. Μια από τις σημαντικότερες αιτίες του αυξημένου ενδιαφέροντος για την ποιοτική έρευνα συνδέεται με τη διαπίστωση των ιδιαιτεροτήτων των κοινωνικών επιστημών σε σχέση με τις φυσικές επιστήμες. Ενδεικτικά, μπορούμε να διαπιστώσουμε ορισμένα θεμελιώδη επιστημολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα που αφορούν στις κοινωνικές επιστήμες:

1. Το πρόβλημα της συνείδησης και της αναστοχαστικότητας (reflexivity)².

Τα φαινόμενα που μελετούν οι κοινωνικές επιστήμες σχετίζονται με τη συνείδηση, την επίγνωση και τον στοχασμό. Η συνείδηση δεν αποτελεί «καθρέπτη της φύσης» (Rorty, 2001), αλλά έχει ενεργό χαρακτήρα και ασκεί επίδραση στις δράσεις των ανθρώπων, στις παγιωμένες κοινωνικές δομές, στη διαδικασία αλλαγής και ανάπτυξης των ψυχολογικών και κοινωνικών φαινομένων. Οι αναπαραστάσεις των ανθρώπων για τον εαυτό τους, τους άλλους ανθρώπους και την κοινωνία επιδρούν και μετασχηματίζουν τη συμπεριφορά τους. Το εν λόγω γεγονός έχει εντοπιστεί ως μία από τις ιδιαιτερότητες των κοινωνικών επιστημών, αλλά παραμένει ελλιπώς διερευνημένος ο μηχανισμός άσκησης αυτής της επίδρασης και η οριοθέτηση της σημασίας της στον προσδιορισμό του χαρακτήρα της κοινωνικής έρευνας. Οι νέες θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις, συμπεριλαμβανομένης και της ποιοτικής έρευνας, αποτελούν *απόπειρες ανάδειξης της σημασίας της επίγνωσης και του αναστοχασμού στις κοινωνικές επιστήμες*.

2. Το πρόβλημα της ιστορικότητας.

Το εν λόγω πρόβλημα σχετίζεται με τη «χρονοτοπική»³ οριοθέτηση του υπό διερεύνηση αντικειμένου. Η τωρινή κατάσταση του υπό διερεύνηση αντικειμένου αλλά και η προοπτική μελλοντικής ανάπτυξης του εξαρτάται, σε σημαντικό βαθμό, από το ιστορικό πλαίσιο διαμόρφωσής του, από τις καταστάσεις ή διαδικασίες που έχουν προηγηθεί. Ανοικτό για μελλοντική μελέτη παραμένει το ζήτημα της χρονοτοπικής οριοθέτησης των κοινωνικών θεωριών. Ποιος είναι ο πραγματικός μηχανισμός της κοινωνικής μάθησης, με ποιο τρόπο πραγματοποιείται η μεταβίβαση του πολιτισμικού κεκτημένου και πώς μπορεί κανείς να υπολογίσει τον ιστορικό χρόνο για την κατανόηση της ενδότερης δομής των κοινωνικών θεωριών;

3. Το πρόβλημα της «δομοποίησης»⁴.

Το εν λόγω πρόβλημα συνδέεται με το ζήτημα των διαδικασιών και μηχανισμών της ρευστής διαδικασίας των κοινω-

2. Ο αυτοστοχασμός καθορίζεται, σύμφωνα με τον Habermas (1990), από ένα χειραφετικό γνωστικό διαφέρον, το οποίο μοιράζονται οι κριτικά προσανατολισμένες επιστήμες και η Φιλοσοφία.

3. Η έννοια του «χρονοτόπου» έγινε αντικείμενο έρευνας του Bakhtin (1981).

4. Για τη δομοποίηση, βλ. Giddens, 1984, 1996.

νικών δράσεων και αλληλεπιδράσεων, μέσω των οποίων τα υποκείμενα αναδύονται στον χρόνο, διαμορφώνονται, παγιώνονται, μετασχηματίζονται και αποκτούν τη σημερινή μορφή τους. Ποια, όμως, είναι η συμβολή των αντικειμενικών και των υποκειμενικών συνιστωσών στη διαμόρφωση των υποκειμένων; Μπορούμε να κάνουμε λόγο για κάποιους αδήριτους, καθολικούς και αμετάβλητους κοινωνικούς νόμους ή μήπως αυτοί οι νόμοι διαμορφώνονται, αναπτύσσονται και μετασχηματίζονται στην καθημερινή αλληλεπίδραση των ανθρώπων; Στην κοινωνική θεωρία εμφανίστηκαν δύο βασικές τάσεις. Η πρώτη εστιάστηκε στη μία μόνο πλευρά της σχέσης «δράση και δομή», στην επίδραση των εξωτερικών, αντικειμενικών, παγιωμένων «κοινωνικών γεγονότων», δομών, θεσμών στη διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς⁵. Οι υπάρχουσες δομές θεωρήθηκαν δεδομένες, παγιωμένες και η προσοχή εστιάστηκε στην επίδρασή τους στον προσδιορισμό και την οργάνωση της συμπεριφοράς των ατόμων. Μέχρι στιγμής, δεν έχει δοθεί η πρέπουσα προσοχή στις διαδικασίες και στους μηχανισμούς διαμόρφωσης αυτών των δομών. Αναμφίβολα, οι δομές αυτές δημιουργούνται από τους ανθρώπους, συνιστούν ένα δημιουργημένο κόσμο, ο οποίος αναπαράγεται και μετασχηματίζεται στις καθημερινές δράσεις και αλληλεπιδράσεις των μελών της κοινωνίας. Η δεύτερη τάση έδωσε έμφαση στον ενεργό ρόλο των κοινωνικών υποκειμένων, στις διαδικασίες νοηματοδότησης των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Οι εν λόγω προσεγγίσεις έχουν τις καταβολές τους στην «κατανοούσα Κοινωνιολογία» του Weber, ο οποίος έδωσε έμφαση στη μελέτη του νοηματικού υπόβαθρου, των *ιδεατών κινήτρων* της κοινωνικής δράσης των ανθρώπων ως υποκειμένων (Weber, 1983). Έτσι, η θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης διαμορφώθηκε υπό την επίδραση των αντιλήψεων των Mead, Goffman (1996), Blumer κ.ά. Οι παραπάνω ερευνητές αμφισβήτησαν τα καθολικά μακρο-κοινωνιολογικά ερμηνευτικά σχήματα και έδωσαν έμφαση στην κατανόηση της διαντίδρασης στο πλαίσιο «πρωτογενών» μικροομάδων (οικογένεια, ομάδες παιχνιδιού, σχολική τάξη κ.λπ.). Οι εκπρόσωποι των προαναφερόμενων τάσεων συγκλίνουν στην ερμηνεία των κοινωνικών δομών ως κάτι πέρα και έξω από τη δραστηριότητα των κοινωνικών υποκειμένων, ενώ τα δρώντα υποκείμενα παρουσιάζονται ως αυτόβουλα και πλήρως ανεξάρτητα σε σχέση με το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο. Ο θετικιστικός αντικειμενισμός και ο υποκειμενισμός αλληλοαπορρίπτο-

5. Ο Vygotsky θεωρούσε ανεπαρκή και προβληματική την εξέταση της κοινωνίας ως μιας εξωτερικής, εξαναγκαστικής δύναμης, που επιβάλλει τους κυρίαρχους κανόνες και αξίες στα «άνωριμα παιδιά», τα οποία καλούνται απλώς και μόνο να τους ενστερνιστούν και να τους οικειοποιηθούν. «Το κοινωνικό ενεργεί με τον εξαναγκασμό ως εξωτερική, ξένη για το παιδί δύναμη, η οποία απωθεί τους αντίστοιχους με την εσωτερική του φύση τρόπους σκέψης και τους υποκαθιστά με ξένα προς τη φύση του νοητικά σχήματα» (Vygotsky, 1993: 71).

νται και αλληλοπροϋποτίθενται, λειτουργώντας ως «συγκοινωνούντα δοχεία»: οι φορείς του θετικιστικού αντικειμενισμού εξετάζουν τις δομές μεγάλης κλίμακας (τα συστήματα κοινωνικών ρόλων κ.λπ.) ως αποκοιμήματα ενός παντοδύναμου υποκειμένου που τις κατασκευάζει με τελεολογικό τρόπο στη βάση του κυρίαρχου συστήματος πολιτισμικών αξιών. Οι φορείς του υποκειμενισμού αποδέχονται την ύπαρξη παντοδύναμων συνειδησιακών (ή υποσυνείδητων) δομών, φορμαλιστικών γλωσσικών τύπων, γενεσιουργών σχημάτων συμπεριφοράς, που μετατρέπουν τα συγκεκριμένα δρώντα υποκείμενα σε «εντολοδόχους» και «διεκπεραιωτές» τους. Οι μέχρι τώρα απόπειρες υπέρβασης της αντιπαράθεσης μακρο- και μικρο-αναλύσεων της κοινωνίας μέσω μιας μηχανικής συνάθροισης-συρραφής δεν οδηγεί στην υπέρβαση της μεθοδολογικής κρίσης της κοινωνικής θεωρίας. Για παράδειγμα, παρά τις προσπάθειες του Bourdieu να υπερβεί το δίπολο υποκειμενισμού-αντικειμενισμού (Bourdieu, 1999), στην πραγματικότητα το αναπαράγει με μια νέα μορφή, αδυνατεί να ερμηνεύσει τις ενδότερες κοινωνικές αντιφάσεις και να αναδείξει τις κοινωνικές δυνάμεις που διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς (Μουζέλης, 2000). Οι μέχρι στιγμής απόπειρες πραγματοποίησης σύζευξης μακρο- και μικρο-κοινωνιολογικών θεωριών δεν υπερβαίνουν το δίπολο αντικειμενισμού-υποκειμενισμού, δηλαδή της απεικόνισης των ατόμων είτε ως παθητικών εκτελεστών προκαθορισμένων και αυστηρά προσδιορισμένων κοινωνικών ρόλων είτε ως αυτόνομων υποκειμένων που με βολουνταριστικό και αυθαίρετο τρόπο διαντιδρούν μεταξύ τους. Τέλος, οι απόπειρες συνδυασμού και σύνθεσης των παραπάνω προσεγγίσεων (για παράδειγμα, η θεωρία της δομοποίησης του Giddens, 1984, 1996), οδηγούν στην εκλεκτικιστική σύζευξη αντικειμενισμού και υποκειμενισμού και στην αναπαραγωγή του μεθοδολογικού δυϊσμού στο πλαίσιο της ίδιας θεωρίας (Δαφέρμος, 2003).

4. **Το πρόβλημα της υποκειμενικότητας.** Ποιο είναι το εύρος της ελευθερίας των ατόμων σε σχέση με τους κοινωνικο-πολιτισμικούς ή ιστορικούς καθορισμούς; Ο άνθρωπος παρουσιάζεται, αφ' ενός μεν, εξαρτημένος από κοινωνικούς, πολιτισμικούς και ιστορικούς επικαθορισμούς, αφ' ετέρου δε, διαθέτει τη δυνατότητα επενέργειας στην πορεία των κοινωνικο-πολιτισμικών και ιστορικών διαδικασιών⁶. Ποιος είναι ο μηχανισμός δημιουργίας του εαυτού και της

6. Επίκαιρη παραμένει η κριτική του Κ. Μαρξ στον μηχανιστικό υλισμό και στην αντίληψη περί παντοδυναμίας των εξωτερικών συνθηκών, της παιδείας κ.λπ. «Η υλιστική θεωρία ότι οι άνθρωποι είναι προϊόντα των περιστάσεων και της παιδείας, ξεχνάει ότι οι άνθρωποι είναι ακριβώς εκείνοι που αλλάζουν τις περιστάσεις και ότι ο παιδαγωγός έχει κι αυτός ανάγκη να παιδαγωγηθεί. Γι' αυτό αυτή η θεωρία τείνει αναπόφευκτα να διαιρέσει την κοινωνία σε δύο μέρη που το ένα τους βρίσκεται πάνω από την κοινωνία. Η σύμπτωση της αλλαγής των περιστάσεων και της ανθρώπινης δραστηριότητας μπορεί να κατανοηθεί ορθολογικότερα μονάχα ως επαναστατική πρακτική» (Marx, 1969: 13).

ταυτότητας, του αυτοκαθορισμού των δράσεων του ανθρώπου; Πώς να εξηγηθεί το γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι συγχρόνως "homo socius" και "homo creator", προϊόν και δημιουργός της κοινωνίας; Στις μέρες μας η αυτονομία του ανθρώπου και η προσωπική ταυτότητά του τίθεται υπό αμφισβήτηση από τις μετανεωτερικές αντιλήψεις περί «θανάτου του υποκειμένου», περί «κλασματοποίησης» του εαυτού κ.λπ. (Gergen, 1997).

5. Το πρόβλημα της πολυφωνίας. Το πρόβλημα της πολυφωνίας περιπλέκεται με το ζήτημα της υποκειμενικότητας, ένα ζήτημα που συζητείται όλο και περισσότερο στις κοινωνικές επιστήμες σε συνάρτηση με τις προκλήσεις της «μετανεωτερικής κατάστασης» (Λυοτάρ, 1993). Οι Denzin και Lincoln (2000) θέτουν το ζήτημα της νομιμοποίησης της κοινωνικής έρευνας στη μετανεωτερική κατάσταση της πολυφωνίας και της «πολυφρενιτιδας» (όρος του Gergen, 1997). Κατά την άποψή μας, δεν υπάρχει κάποια ικανοποιητική λύση στον προαναφερόμενο κατάλογο προβλημάτων στο πλαίσιο των παραδοσιακών θεωρητικών προσεγγίσεων. Η κατάσταση αυτή προκαλεί απογοήτευση και ανατροφοδοτεί την αναζήτηση νέων προσεγγίσεων, μία εκ των οποίων είναι η ποιοτική έρευνα. Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσαμε, επίσης, να κατανοήσουμε τις ποικίλες αντιδράσεις που αναπτύσσονται όσον αφορά στη θεωρία και μεθοδολογία στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Μπορούμε κάπως σχηματικά να κατατάξουμε ορισμένες τυπικές τάσεις, τρόπους αντιμετώπισης της κρισιακής γνωσιακής συγκυρίας:

α. Δογματισμός. Η άκριτη αποδοχή της μιας ή της άλλης θεωρητικής παράδοσης και η αργότερη απόρριψη των υπολοίπων. Ο δογματισμός αντιμετωπίζει τις θεωρίες αποκλειστικά και μόνο ως ολοκληρωμένα, κλειστά, αυτάρκη συστήματα, τα οποία είναι έτοιμα άπαξ και διά παντός για κάθε «χρήση» (Δαφέρμος, Παυλίδης & Πατέλης, 1994).

β. Επιστημολογικός σχετικισμός και αποδόμηση. Ο επιστημολογικός σχετικισμός και η ακραία μορφή του, η «αποδόμηση» των κοινωνικών επιστημών. Η έννοια της «αποδόμησης» απέκτησε ευρύτατη διάδοση υπό την επίδραση του μεταμοντερνισμού ή μετανεωτερικότητας (Derrida, 1976· Gergen, 1997· Herburn, 1999).

γ. Μεθοδολογικός και θεωρητικός εκλεκτικισμός. Η εργαλειοκρατική και πραγματιστική (ευκαιριακή) χρήση των διαφόρων αντίθετων μεταξύ τους θεωριών, σε συνάρτηση με κάποια συγκυριακά ερευνητικά προβλήματα και ανάγκες (Δαφέρμος, 2006· Vygotsky, 1997). Στις κρισιακές γνωσιακές συγκυρίες ο εκλεκτικισμός αποκτά γενικευμένο χαρακτήρα.

δ. Δημιουργική σύνθεση. Η εν λόγω τάση εδράζεται στην αναζήτηση νέων θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων μέσω της *διαλεκτικής υπέρβασης* των προηγούμενων προσεγγίσεων (διατήρηση επιμέρους στοιχείων τους, ξε-

πέρασμα των ανεπαρκειών τους). Οι εκπρόσωποι αυτών των τάσεων επιχειρούν την υπέρβαση της υπάρχουσας κρισιακής θεωρητικής και μεθοδολογικής συγκυρίας. Η προοπτική υπέρβασης της κρισιακής συγκυρίας εκφράζεται στο ξεπέρασμα του μεθοδολογικού δυϊσμού, των πολωτικών, μη διαλεκτικών προσεγγίσεων και στην αναζήτηση νέων συνθετικών θεωριών (βλ. κεφ. 2 στον παρόντα τόμο). Αυτή η τάση εκφράζεται στην πραγμάτευση των συσσωρευμένων, ελλιπώς διερευνημένων θεωρητικών και μεθοδολογικών προβλημάτων (με τη δημιουργία συνθετικών εννοιολογικών πλαισίων, τα οποία ανοίγουν καινούργιους ορίζοντες επίλυσης). Παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι σύγχρονες τάσεις δημιουργικής θεωρητικής και μεθοδολογικής ανακατασκευής, που ενσωματώνουν ως επιμέρους στιγμές τους τις προσεγγίσεις της ποιοτικής έρευνας.

2. Περί της έννοιας της μεθόδου και της μεθοδολογίας

Στη βιβλιογραφία διαπιστώνει κανείς ότι υπάρχει σύγχυση όσον αφορά στη χρήση των όρων «μέθοδος» και «μεθοδολογία». Πολλές φορές οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται εναλλακτικά εκφράζοντας όμως διαφορετικό περιεχόμενο. Τις περισσότερες φορές, και αυτό παρατηρείται ιδιαίτερα στην Ελλάδα, με τον όρο «μέθοδος έρευνας» οι ερευνητές εννοούν την τεχνική και τα μοντέλα που χρησιμοποιούνται για τη συλλογή, τη στατιστική επεξεργασία και τη γενίκευση των ποσοτικών δεδομένων (Kuhn, 1981). Άλλες φορές, με τη λέξη «μεθοδολογία» μερικοί εννοούν τα διάφορα στάδια ή τις φάσεις της έρευνας. Και στις δύο περιπτώσεις, η ταύτιση της έννοιας της μεθόδου με τις τεχνικές και της μεθοδολογίας με τα στάδια της έρευνας, είναι, σύμφωνα με τους Adorno και Horkheimer (1987), απόρροια μιας εργαλειοκρατικής λογικής που τείνει να αναγάγει τη σύνθετη σκέψη σε απλό εργαλείο μέτρησης και διαχείρισης ποσοτικών δεδομένων. Η μέθοδος και η μεθοδολογία, όμως, συνιστούν ευρύτερες θεωρητικές έννοιες, που σχετίζονται με συγκεκριμένες επιστημολογικές και οντολογικές παραδοχές, που περικλείουν και προσδιορίζουν τις επιμέρους ερευνητικές τεχνικές και στάδια.

Ο όρος «μέθοδος» (μετά+οδός) παράγεται από το «μετέρχομαι» και σημαίνει τον τρόπο αναζήτησης και απόκτησης γνώσης (Δελής, 2002). Η μέθοδος είναι ο συστηματικός τρόπος έρευνας, η προγραμματισμένη πορεία για την κατάκτηση της αλήθειας, η κατευθυνόμενη διαδικασία επίλυσης ενός θεωρητικού ή πρακτικού προβλήματος στη βάση συγκεκριμένων κανόνων. Η μέθοδος συνιστά έναν ευρύτερο γνωσιολογικό και οντολογικό προβληματισμό σχετικά με την προσέγγιση της πραγματικότητας, τον τρόπο με τον οποίο οργανώνουμε τη σκέψη και τη δράση μας, προκειμένου να διερευνήσουμε, μελετήσουμε και αποκαλύψουμε τις αφανείς πτυχές ή πλευρές των φαινομένων, εντοπίζοντας τις βαθύτερες τους αιτίες ή συστοιχίες των αιτίων τους και τους μηχανισμούς τους (όπως χαρακτηριστικά έλεγε ο Ηράκλειτος: «Φύσις [...] κρύπτεσθαι φιλεί» (Ηράκλειτος, Θεμιστιος, λόγος 5,

σ. 69, στους Diels & Kranz, 2007, απόσπ. 123). Στην προοπτική αυτή, επομένως, κάθε μέθοδος που χρησιμοποιούμε στην έρευνα (είτε αυτή είναι ποσοτικού είτε ποιοτικού τύπου) λειτουργεί στο πλαίσιο συγκεκριμένων ευρύτερων οντολογικών και επιστημολογικών παραδοχών. Με άλλα λόγια, η μέθοδος δεν αποτελεί μία ουδέτερη τεχνική, αποδεδειγμένη από την ιδεολογία.

Η Weedon (1987), προκειμένου να αναδείξει τη σύνδεση των θεωρητικών προσεγγίσεων της γνώσης (επιστημολογικές παραδοχές) με διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, προτίμησε να χρησιμοποιεί τον όρο «τρόπος εργασίας» (way of working) αντί του όρου «μέθοδος». Επίσης, άσκησε κριτική στην έννοια της μεθόδου ως μιας προκαθορισμένης τεχνικής που μπορεί να εφαρμοστεί με μηχανιστικό τρόπο για τη διερεύνηση κάθε ερευνητικού ερωτήματος, όπως συμβαίνει στις θετικιστικού τύπου έρευνες.

Σε μία επιστημονική έρευνα, σύμφωνα με τον Κουρλιούρο (1989: 10), η μέθοδος προσέγγισης ενός φαινομένου θέτει μία σειρά από σημαντικά ερωτήματα σχετικά με:

1. Τι πρέπει να γίνει γνωστό, σε ποιες πλευρές δηλαδή του φαινομένου πρέπει να επικεντρωθεί η γνωστική προσπάθεια;
2. Γιατί πρέπει να γίνει γνωστό, ποια θα είναι δηλαδή η κοινωνική χρησιμότητα της παραγόμενης γνώσης;
3. Πώς πρέπει να γίνει γνωστό, δηλαδή μέσα από ποιο θεωρητικό πλαίσιο θα πρέπει να διατυπωθούν τα ερευνητικά ερωτήματα ή οι υποθέσεις;
4. Ποια είναι τα πλέον κατάλληλα μέσα –τεχνικές και εργαλεία– για την υλοποίηση της γνωστικής διαδικασίας;

Η μέθοδος, κατά συνέπεια, συνιστά μία γενεσιουργό συνθήκη, καθότι δημιουργεί τις αρχικές προϋποθέσεις για τη συλλογή και οργάνωση των δεδομένων του υπό διερεύνηση φαινομένου. Στον παρόντα συλλογικό τόμο επιχειρούμε να αναδείξουμε την ποικιλία θεωρητικών προσανατολισμών, μεθόδων και προσεγγίσεων των υπό διερεύνηση κοινωνικών φαινομένων. Η επιλογή κάποιας μεθόδου και η απόρριψη κάποιων άλλων μεθόδων ωθεί σε έναν συγκεκριμένο τρόπο θέασης του κόσμου, στην υιοθέτηση συγκεκριμένων ερευνητικών ερωτημάτων και υποθέσεων, στη χρησιμοποίηση συγκεκριμένων τεχνικών και εργαλείων ανάλυσης και ερμηνείας των δεδομένων και, κατ' επέκταση, στην εξαγωγή συμπερασμάτων με συγκεκριμένο προσανατολισμό.

3. Η έννοια της ποιοτικής έρευνας και επιστημολογικοί προβληματισμοί για τις διαφορές της από την ποσοτική έρευνα

Τα τελευταία χρόνια παρουσιάζεται έντονο ενδιαφέρον σχετικά με την ποιοτική έρευνα και έχουν πραγματοποιηθεί πολλαπλές και ποικίλες εφαρμογές των ποιοτικών μεθόδων έρευνας σε ολόκληρο το πλέγμα των κοινωνικών επιστημών. Όμως,

μια προσεκτικότερη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας φανερώνει την ασάφεια και τη σύγχυση σχετικά με το τι σημαίνει ποιοτική έρευνα⁷ και την ύπαρξη αντικρουόμενων προσεγγίσεων σχετικά με τον χαρακτήρα της και τα γνωρίσματά της. Σε μερικά μάλιστα σημαντικά βιβλία που εισάγουν στην ποιοτική έρευνα δεν παρουσιάζεται κάποιος συγκεκριμένος ορισμός της. Έτσι, διαφαίνεται η πολυπλοκότητα του ζητήματος (π.χ., Morse & Richards, 2002· Richards & Morse, 2007· Weis & Fine, 2000). Επίσης, οι εκπρόσωποι διαφορετικών θεωρητικών κατευθύνσεων υιοθετούν διαφορετικές προσεγγίσεις και ορισμούς της ποιοτικής έρευνας. Είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς την εξέλιξη του ορισμού της ποιοτικής έρευνας που προτείνεται από τους Denzin και Lincoln (1994, 2000, 2005). Η εξέλιξη του ορισμού της ποιοτικής έρευνας απεικονίζει τις συνεχώς μεταβαλλόμενες αντιλήψεις για τη φύση της ποιοτικής έρευνας στη βάση ενός ευρύτερου φάσματος προσεγγίσεων (κοινωνικός κονστрукτιβισμός, ερμηνευτικές προσεγγίσεις, εστίαση στην κοινωνική δικαιοσύνη κ.ά.). Ένας από τους τρόπους οριοθέτησης της ποιοτικής έρευνας είναι ο ακόλουθος:

Η ποιοτική έρευνα είναι μια πλαισιοθετημένη δραστηριότητα (situated activity), η οποία τοποθετεί τον παρατηρητή στον κόσμο. Αυτή συνίσταται σε ένα σύνολο ερμηνευτικών και υλικών πρακτικών, οι οποίες κάνουν τον κόσμο ορατό. Αυτές οι πρακτικές μετασχηματίζουν τον κόσμο. Μετατρέπουν τον κόσμο σε μια σειρά από αναπαραστάσεις του εαυτού, συμπεριλαμβανομένων των σημειώσεων πεδίου, των συνεντεύξεων, των συνομιλιών, των φωτογραφιών, των μαγνητοφωνήσεων και των σημειώσεων σε ημερολόγια. Σ' αυτό το επίπεδο, η ποιοτική έρευνα περιλαμβάνει μια ερμηνευτική, νατουραλιστική προσέγγιση στον κόσμο. Αυτό σημαίνει ότι οι ποιοτικοί ερευνητές μελετούν τα πράγματα στο φυσικό τους πλαίσιο, επιχειρώντας να δώσουν νόημα ή να ερμηνεύσουν τα φαινόμενα με όρους των νοημάτων που οι άνθρωποι δίνουν σ' αυτά (Denzin & Lincoln, 2005: 3).

Μία ευρέως διαδεδομένη στρατηγική οριοθέτησης της ποιοτικής έρευνας συνίσταται στην ενδελεχή σύγκριση με την ποσοτική έρευνα και την ανάδειξη των διαφορών τους (βλ. κεφ. 3 στον παρόντα τόμο). Έτσι, ο Creswell (2007) αναλύει εννέα βασικές διαφορές μεταξύ της ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας, ενώ ο Lund (2005) διακρίνει δεκατρείς βασικές διαφορές. Ο Hayes (1997) διακρίνει πολλαπλές σημασίες της έννοιας της «ποιοτικής έρευνας». Σε αντιστοιχία με μια πρώτη

7. Η ποιοτική έρευνα αφορά στην περιγραφή των συστατικών ιδιοτήτων μιας οντότητας (φαινομένου), σε αντιδιαστολή με την ποσοτική έρευνα που εδράζεται στον καθορισμό του ποσοτικού μεγέθους αυτής της οντότητας ή του βαθμού συνάφειας μεταξύ προκαθορισμένων, διακριτών του πτυχών ή διαστάσεων (μεταβλητών). Ο στόχος των περισσότερων ποιοτικών ερευνητών είναι να προσφέρουν πλούσιες ή «πυκνές», σύμφωνα με τον Geertz (2003), περιγραφές του υπό διερεύνηση φαινομένου.

προσέγγιση ποιοτική έρευνα είναι η έρευνα, η οποία πραγματοποιείται χωρίς τη χρησιμοποίηση αριθμητικών δεδομένων και μαθηματικών υπολογισμών. Παρόμοια προσέγγιση υιοθετούν οι Strauss και Corbin (1990). Όμως, ποσοτικές συγκρίσεις πιθανόν υπάρχουν ακόμα και στο πλαίσιο μιας ποιοτικής έρευνας. Επίσης, σε μια ποσοτική έρευνα μπορούν να ενσωματωθούν ερωτήσεις ανοικτού τύπου και συλλογή «ποιοτικών» δεδομένων. Ακόμη, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο ορισμός της ποιοτικής έρευνας απλώς και μόνο ως απουσία αριθμών και μαθηματικών υπολογισμών σημαίνει ότι η ποιοτική έρευνα απλώς ετεροκαθορίζεται αρνητικά, αποφαικτικά σε σχέση με την ποσοτική έρευνα.

Σε αντιστοιχία με μία δεύτερη προσέγγιση, ποιοτική έρευνα είναι η έρευνα που πραγματοποιείται σε πραγματικές και όχι σε τεχνητές, πειραματικά ελεγχόμενες συνθήκες. Ο Parker (1995) ισχυρίζεται ότι οι ποσοτικές προσεγγίσεις είναι κατάλληλες για την πραγματοποίηση ερευνών σε ελεγχόμενες, πειραματικές εργαστηριακές συνθήκες, ενώ οι ποιοτικές προσεγγίσεις ταιριάζουν για τη μελέτη των ανθρώπων στον «πραγματικό κόσμο». Όμως, είναι δυνατή η πραγματοποίηση εργαστηριακής έρευνας, που εδράζεται στη συλλογή ποιοτικών δεδομένων (Hayes, 1997). Επίσης, δεν αποκλείεται η δυνατότητα πραγματοποίησης έρευνας σε πραγματικές, μη εργαστηριακές συνθήκες, στην οποία χρησιμοποιούνται ποσοτικές προσεγγίσεις.

Σύμφωνα με μία τρίτη προσέγγιση, ποιοτική έρευνα είναι η έρευνα που δίνει έμφαση και εστιάζεται στο νόημα και όχι στη συμπεριφορά των ανθρώπων. Οι ποιοτικοί ερευνητές, σύμφωνα με την Willing (2001), ενδιαφέρονται για το νόημα, για τον τρόπο που οι άνθρωποι βιώνουν τα γεγονότα. Όμως, υπάρχουν ποιοτικές προσεγγίσεις που εστιάζονται στην περιγραφή της συμπεριφοράς (Hayes, 1997). Επίσης, υπάρχουν ποσοτικές έρευνες που δεν εστιάζονται τόσο στη συμπεριφορά όσο σε κάποιες εσωτερικές δομές (Lund, 2005).

Σύμφωνα με μία τέταρτη προσέγγιση, χαρακτηριστικό γνώρισμα της ποιοτικής έρευνας είναι η απόρριψη της φυσικής επιστήμης ως μοντέλου έρευνας (Hayes, 1997). Σε αντιδιαστολή προς το θετικιστικό μοντέλο επιστήμης, που εδράζεται στις φυσικές επιστήμες, οι υποστηρικτές της ποιοτικής έρευνας εστιάζονται στη μελέτη του κοινωνικο-ιστορικού και πολιτισμικού πλαισίου. Οι υποστηρικτές της ποιοτικής έρευνας επιχειρούν να διερευνήσουν τον κοινωνικό κόσμο υπό το πρίσμα της εμπειρίας των υποκειμένων, των συμμετεχόντων σ' αυτή την έρευνα. Η ποιοτική έρευνα είναι νατουραλιστική, συγκεκριμενική (contextual), πλαίσιοθετημένη (situated), ερμηνευτική (Henwood & Pidgeon, 1994).

Η ποιοτική έρευνα θεωρείται -ημική (emic) και ιδιογραφική, σε αντιδιαστολή με την ποσοτική έρευνα, η οποία θεωρείται -ημική (etic) και νομοθετική (Morrow, 1997). Η ποιοτική έρευνα θεωρείται -ημική (emic), δηλαδή επικεντρώνεται στην ανάλυση ενός πολιτισμού στη βάση κάποιων εσωτερικών κριτηρίων, τονίζοντας την μοναδικότητά του, ενώ η ποσοτική έρευνα θεωρείται -ημική (etic) στη συγκριτική μελέτη πολλών πολιτισμών στη βάση κάποιων καθολικών, οικουμενικών κρι-

τηρίων. Η -ημική προσέγγιση εδράζεται στην υιοθέτηση μιας εσωτερικής προσέγγισης της συμπεριφοράς στο πλαίσιο ενός συστήματος. Η -ημική προσέγγιση εκφράζει τη μελέτη της συμπεριφοράς ενός συστήματος, όπως παρουσιάζεται σε έναν παρατηρητή που βρίσκεται εκτός συστήματος και χρησιμοποιεί κριτήρια εξωτερικά σε σχέση μ' αυτό (Αντωνίου, 2001· Berry, 1969· Jahoda, 1995).

Τα τελευταία χρόνια αναπτύσσεται έντονη κριτική της διχοτομικής παρουσίας της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας και του μεθοδολογικού διυισμού, που αυτή αναπαράγει (Lund, 2005). Επίσης, έχει διαμορφωθεί μία «τρίτη κατεύθυνση» (σε σχέση με την ποιοτική και ποσοτική έρευνα), οι εκπρόσωποι της οποίας υποστηρίζουν την ανάγκη εφαρμογής «μεικτών» μεθόδων κοινωνικής έρευνας (Tashakkori & Teddie, 2003). Στο πλαίσιο της ίδιας κατεύθυνσης τίθεται, επίσης, το ζήτημα του «τριγωνισμού» της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας (Flick, 1998).

Κατά την άποψή μας, η διάκριση διαφορετικών επιπέδων ανάλυσης του χαρακτήρα της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας μπορεί να συμβάλει στη σαφέστερη οριοθέτηση του προβλήματος της μεταξύ τους σχέσης. Το πρώτο επίπεδο αναφέρεται στην επιστημολογία της έρευνας (θετικισμός, φαινομενολογία κ.λπ.), ενώ το δεύτερο επίπεδο αναφέρεται στις επιμέρους μεθόδους και τεχνικές έρευνας (συμμετοχική παρατήρηση, χρήση ερωτηματολογίων κ.λπ.). Συνήθως, διαπιστώνεται η ύπαρξη συμμετρίας και αναλογίας μεταξύ της επιστημολογίας και της μεθοδολογίας και των επιμέρους ερευνητικών τεχνικών, που υιοθετούνται στην ερευνητική διαδικασία. Η Willing (2001) παρατηρεί ότι δεν είναι όλες οι μέθοδοι έρευνας συμβατές με όλες τις μεθοδολογίες. Για παράδειγμα, ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός δεν είναι συμβατός με τις μεθόδους που σχεδιάζονται για τη μέτρηση παραμέτρων σε κάποιους πληθυσμούς. Υπ' αυτό το πρίσμα, οι επιμέρους μέθοδοι δεν έχουν «ουδέτερο» χαρακτήρα, αλλά εμπεριέχουν ως επιμέρους στιγμές τους κάποιες ευρύτερες επιστημολογικές παραδοχές.

Βέβαια, ορισμένοι ερευνητές παρατηρούν ότι δεν υπάρχει πλήρης συμμετρία και αντιστοιχία μεταξύ της επιστημολογίας και των επιμέρους ερευνητικών μεθόδων και τεχνικών. Δεν μπορεί να γίνει άμεση προεκβολή των επιστημολογικών προϋποθέσεων του ερευνητή στις επιμέρους ερευνητικές τεχνικές, τις οποίες αυτός χρησιμοποιεί. Επίσης, ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι η χρησιμοποίηση στατιστικών μεθόδων δεν αποτελεί συνώνυμο του θετικισμού, αλλά εξαρτάται από το μεθοδολογικό και επιστημολογικό πλαίσιο, στο οποίο αυτές εντάσσονται. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Lund (2005), η ποσοτική έρευνα και η ποιοτική έρευνα μπορεί να γίνουν στη βάση του κριτικού ρεαλισμού.

Κατά την άποψή μας, για τη σαφή οριοθέτηση της έννοιας της ποιοτικής έρευνας είναι αναγκαία η διασαφήνιση διαφορετικών επιπέδων της μεθόδου της επιστημονικής έρευνας. Η έννοια της μεθόδου μπορεί να χρησιμοποιηθεί με τρεις διαφορετικούς τρόπους. Ο πρώτος αναφέρεται στην επιστημολογία της έρευνας, στις προϋποθέσεις σχετικά με τα θεμέλια και τις δυνατότητες της γνώσης. Ο δεύτερος

τρόπος αναφέρεται στη *μεθοδολογία* της έρευνας, στη θεωρητική ανάλυση και οριοθέτηση του ερευνητικού προβλήματος και των τρόπων διερεύνησής του. Ο τρίτος, τέλος, αναφέρεται στις *επιμέρους μεθόδους*, που υιοθετούνται, δηλαδή στις ερευνητικές στρατηγικές και τεχνικές. Η εν λόγω προσέγγιση υιοθετήθηκε από τους Henwood και Pidgeon (1994) για την ανάλυση των βασικών κατευθύνσεων της ποιοτικής Ψυχολογίας.

Μπορούμε να διακρίνουμε τρία βασικά επίπεδα ανάλυσης της ποιοτικής έρευνας. Το πρώτο αναφέρεται στη *φιλοσοφική, επιστημολογική* θεμελίωση της ποιοτικής έρευνας. Ο Schwandt (2000) θεωρεί ότι η ερμηνευτική, η φιλοσοφική ερμηνευτική και ο κονστρουξιονισμός είναι βασικές επιστημολογικές κατευθύνσεις της ποιοτικής έρευνας. Η ερμηνευτική έχει τις καταβολές της στην παράδοση *Verstehen* στις κοινωνικές επιστήμες (Dilthey, Rickert, Windleband, Simmel, Weber). Η φιλοσοφική ερμηνευτική έχει τις ρίζες της στη θεωρία του Gadamer και του Taylor. Ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός εδράζεται στο έργο του Gergen (1997). Οι εκπρόσωποι των διαφορετικών κατευθύνσεων της ερμηνευτικής επιχειρούν να ανιχνεύσουν το *νόημα* των ανθρώπινων πράξεων. Οι εκπρόσωποι του κονστρουξιονισμού απορρίπτουν τις θεωρίες της αναπαράστασης και αναδεικνύουν το πολιτικό, κοινωνικό, ιστορικό συγκείμενο της γνώσης.

Το δεύτερο επίπεδο αναφέρεται στη *μεθοδολογία της έρευνας*, στη συγκείμενη και αναπτυσσόμενη *θεωρία για τη στρατηγική και τακτική της έρευνας* στο πλαίσιο ενός ερευνητικού προγράμματος, που εμπεριέχει συγκεκριμένες παραδοχές σχετικά με το γνωστικό αντικείμενο και την ενδελεχή διερεύνησή του (Yanchar, Gant & Clay, 2005). Σε γενικές γραμμές, διαπιστώνουμε ότι σε αντιδιαστολή με την ποσοτική έρευνα, που εδράζεται στο *υποθετικό-απαγωγικό* μοντέλο, στην ποιοτική έρευνα χρησιμοποιείται η αναλυτική *επαγωγή* και ανάλυση των δεδομένων (Lund, 2005). Βέβαια, υπάρχει μεγάλη ποικιλία θεωριών που διαμορφώνουν το ευρύτερο μεθοδολογικό πλαίσιο εφαρμογής των επιμέρους μεθόδων και τεχνικών της ποιοτικής έρευνας, εκ των οποίων επικρατέστερες είναι η θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης (symbolic interactionism) και η εθνομεθοδολογία⁸. Οι εκπρόσωποι της σχολής της συμβολικής αλληλεπίδρασης (R. Park, C. Cooley, G. H. Mead) επιχειρούν να ανασυγκροτήσουν την οπτική γωνία των υποκειμένων και τις προοπτικές θεώρησης του κόσμου, τις οποίες αυτά υιοθετούν. Ο Garfinkel (1967) και οι άλλοι εκπρόσωποι της εθνομεθοδολογίας επιχειρούν να μελετήσουν τους τρόπους που τα άτομα χρησιμοποιούν τις καθημερινές τους πρακτικές για να παράγουν την πραγματικότητα.

Το τρίτο επίπεδο παραπέμπει στις επιμέρους μεθόδους και τεχνικές που χρησιμοποιούνται στην ποιοτική έρευνα. Μπορούμε να απαριθμήσουμε τις παρακά-

8. Ο Flick (2006) υποστηρίζει ότι το τρίτο σημαντικό θεωρητικό ρεύμα, που διαμορφώνει το μεθοδολογικό πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας, είναι η ψυχανάλυση.

τω μεθόδους και τεχνικές της ποιοτικής έρευνας: παρατήρηση (συμμετοχική και μη συμμετοχική), ομάδες εστίασης, βιογραφική μελέτη, έρευνα-δράση, θεμελιωμένη θεωρία, ανάλυση συνομιλίας, ανάλυση λόγου κ.ά.

Σ' αυτό το επίπεδο μπορούν, επίσης, να διακριθούν επιμέρους στιγμές, που αφορούν στον *χαρακτήρα*, στους *τρόπους* (*μορφές, τεχνικές κ.λπ.*) *συλλογής των δεδομένων* και στα μέσα και στις τεχνικές επεξεργασίας τους. Η ποιοτική έρευνα χρησιμοποιεί λεκτικά και παραστατικά δεδομένα (παρατηρήσεις, συνεντεύξεις, προφορικές αφηγήσεις, φωτογραφίες, ταινίες, βίντεο κ.λπ.), σε αντιδιαστολή με την ποσοτική έρευνα, η οποία εδράζεται κυρίως στην αξιοποίηση αριθμητικών δεδομένων (Lund, 2005). Οι σημαντικότερες τεχνικές συλλογής ποιοτικών δεδομένων είναι η παρατήρηση, η συνέντευξη και οι ομάδες εστίασης. Τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί ποικίλοι τρόποι ανάλυσης των ποιοτικών δεδομένων. Ορισμένοι ερευνητές εδράζονται σε μία διαισθητική ανίχνευση των συσσωρευμένων δεδομένων και κάποιοι άλλοι στη συστηματική και τυποποιημένη κωδικοποίηση και ανάλυσή τους στη βάση συγκεκριμένων τεχνικών (βλ. Strauss & Corbin, 1990). Πολλοί ερευνητές καταφεύγουν στη χρησιμοποίηση ηλεκτρονικών προγραμμάτων επεξεργασίας των δεδομένων της ποιοτικής έρευνας (ενδεικτικά αναφέρουμε τα προγράμματα AQUAD, ATLAS ti, HyperQual, HyperRESEARCH, Kwalitan, NUD*IST, QUALPRO, MAXqda, The Ethnograph) (βλ. Flick, 1998· Ιωσηφίδης, 2003, 2006).

4. Ιστορικές στιγμές ανάπτυξης της ποιοτικής έρευνας

Η ποιοτική έρευνα έχει τις καταβολές της στο έργο ανθρωπολόγων και κοινωνιολόγων που επιχειρήσαν να κατανοήσουν τους πολιτισμούς των «άλλων», των ανθρώπων που οι πολιτισμοί τους διέφεραν από τον ευρωπαϊκό και, στη συνέχεια, από τον βορειοαμερικανικό πολιτισμό (Morrow, 2007). Η πρώτη ευρωπαϊκή εθνογραφία κατά τον 15ο και 16ο αιώνα αναπτύχθηκε ως ανταπόκριση στην έρευνα των «πρωτόγονων ανθρώπων» στον «Νέο Κόσμο» (Vidich & Lyman, 2000).

Στις αρχές του 20ού αιώνα, η ανθρωπολογική έρευνα και η κοινωνιολογική εθνογραφική έρευνα αναπτύχθηκαν σε ένα νέο επίπεδο και εμφανίστηκε μεγάλη ποικιλία προσεγγίσεων και θεωριών. Οι Denzin και Lincoln (2000), αναφερόμενοι κυρίως στη συζήτηση στις ΗΠΑ, διακρίνουν επτά ιστορικές στιγμές στην εξέλιξη της ποιοτικής έρευνας. Η πρώτη, *παραδοσιακή* περίοδος της ποιοτικής έρευνας ξεκινά στις αρχές του 20ού αιώνα και φτάνει μέχρι τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Αυτή την περίοδο εμφανίστηκαν οι εθνογραφικές έρευνες των Malinowski (1976), Radcliffe-Brown, Margaret Mead (1954) και άλλων μεγάλων εθνογράφων, καθώς και η γνωστή Σχολή του Σικάγου στο πεδίο της Κοινωνιολογίας.

Σταθμός για την ανάπτυξη της ποιοτικής έρευνας ήταν το βιβλίο των Thomas και Znaniecki *Ο Πολωνός Χωρικός στην Ευρώπη και στην Αμερική*, στο οποίο αντικείμενο μελέτης ήταν οι τρόποι που οι αγροτικοί πληθυσμοί βίωναν τη μετανά-

στευση από την Ευρώπη στις μεγαλουπόλεις των ΗΠΑ. Οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου και ιδιαίτερα ο Park συνέβαλαν στη χρησιμοποίηση της επιτόπιας εμπειρικής έρευνας και στην εξέταση της εμπειρίας και των καθημερινών πρακτικών (Τσιώλης, 2006). Έτσι, αντικείμενο της ποιοτικής έρευνας δεν ήταν πλέον μόνο οι «εξωτικοί» ιθαγενείς κάποιων απομακρυσμένων φυλών, αλλά και οι ευρύτεροι πληθυσμοί στον πυρήνα των δυτικών μεγαλουπόλεων. Χαρακτηριστικό στοιχείο της εν λόγω περιόδου, σύμφωνα με τους Denzin και Lincoln (2000), ήταν η εστίαση της ποιοτικής έρευνας στη μελέτη του «άλλου», στη βάση μιας «αντικειμενικής» περιγραφής και ερμηνείας.

Η δεύτερη, νεοτερική περίοδος ξεκινά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και διαρκεί μέχρι τη δεκαετία του 1970. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της εν λόγω περιόδου είναι η τάση τυποποίησης των ποιοτικών μεθόδων έρευνας, προκειμένου να αναδειχθούν ότι έχουν εξίσου αυστηρό χαρακτήρα, όπως και οι ποσοτικές μέθοδοι έρευνας. Αυτή η τάση εκφράζεται στα έργα των Glaser και Strauss (1967), Strauss και Corbin (1990), Strauss (1987), Huberman και Miles (1994) κ.ά. και συνεχίζει να είναι ζωντανή μέχρι τις μέρες μας.

Η τρίτη περίοδος (1970-1986) είναι η περίοδος των «ανάμεικτων ειδών» (blurred genres). Χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της περιόδου είναι η εμφάνιση μιας πληθώρας παραδειγμάτων, μεθόδων, στρατηγικών, τις οποίες οι ερευνητές επιλέγουν. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη συμβολική αλληλεπίδραση, την εθνομεθοδολογία, τη νατουραλιστική έρευνα, τη φαινομενολογία, τη σημειωτική, τον φεμινισμό κ.ά. (βλ. Guba, 1990· Jacob, 1987). Σημαντικός σταθμός της εν λόγω περιόδου είναι το βιβλίο του Geertz (2003) *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, στο οποίο προτείνεται η μετάβαση από τη θετικιστική προσέγγιση σε μία πλουραλιστική, ερμηνευτική προσοπική στις ανθρωπιστικές επιστήμες.

Η τέταρτη περίοδος εντοπίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1980 έως το 1990 και χαρακτηρίζεται από την «κρίση της αναπαράστασης» – ένα ζήτημα που εγείρεται στις συζητήσεις σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη (Winograd & Flores, 1986) και την εθνογραφία (Clifford & Marcus, 1986). Αυτή την περίοδο η ποιοτική έρευνα εστιάζεται σε θέματα φυλής, φύλου, πολιτισμού κ.λπ. και τίθεται το ζήτημα σχετικά με το είδος της πραγματικότητας που ο ερευνητής απεικονίζει. Κατά την περίοδο αυτή η ποιοτική έρευνα αναδεικνύεται σε μία συνεχή διαδικασία κατασκευής της πραγματικότητας. Αυτή την περίοδο αναδεικνύονται οι κριτικές και φεμινιστικές επιστημολογίες, οι οποίες θέτουν υπό αμφισβήτηση την αρχή του αντικειμενισμού στην κοινωνική έρευνα.

Η πέμπτη περίοδος εντοπίζεται στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Αυτή είναι η περίοδος «της τριπλής κρίσης της αναπαράστασης, της νομιμοποίησης και της πράξης» (Denzin & Lincoln, 2000: 17). Η κρίση της αναπαράστασης εκφράζεται στην αναγνώριση ότι οι ποιοτικοί ερευνητές δεν μπορούν με άμεσο τρόπο να συλλάβουν την εμπειρία της ζωής, αλλά θεωρείται ότι το πόνημά τους αποτελεί κοινωνικό κεί-

μενο που έχει γραφεί από τον ερευνητή. Η κρίση νομιμοποίησης εκφράζεται στη διαπίστωση του προβληματικού χαρακτήρα των κριτηρίων αξιολόγησης, που αναφέρονται στην εγκυρότητα, στη γενίκευση, στην αξιοπιστία κ.λπ. Η κρίση της πράξης αναφέρεται στην επίδραση της θεωρίας στις κοινωνικές πρακτικές και στην αναζήτηση τρόπων εννοποίησης της θεωρίας και της πράξης.

Κατά την εν λόγω περίοδο εμφανίζεται η τάση αντικατάστασης των θεωριών από αφηγήσεις. Η μετανεωτερική ανακάλυψη του τέλους των «μεγάλων αφηγήσεων» (Λυοτάρ, 1993) συνδυάζεται με τη στροφή στις «μικρές», τοπικές αφηγήσεις, που αφορούν σε συγκεκριμένες καταστάσεις και προβλήματα.

Η έκτη περίοδος είναι η περίοδος της «μη πειραματικής» έρευνας (1995-2000), όπου αντικείμενο εθνογραφικής διερεύνησης γίνονται νέες μορφές λόγου (ποιητικές, αυτοβιογραφικές, οπτικές, συνομιλητικές κ.λπ.). Σύμφωνα με τους Denzin και Lincoln (2000), το χαρακτηριστικό στοιχείο της έβδομης στιγμής συνίσταται στη συνέχιση των τάσεων που είχαν εμφανιστεί στις προηγούμενες στιγμές της ποιοτικής έρευνας. Κατ' αρχήν, εξακολουθεί να υφίσταται η κριτική του θετικισμού, του μεταθετικισμού και του μεταμοντερνισμού. Οι Denzin και Lincoln (1998) αναφέρονται στις κρίσεις αναπαράστασης, νομιμοποίησης και φωνητικότητας. Η κρίση αναπαράστασης αναφέρεται στην αμφισβήτηση της δυνατότητας αυθεντικής κατανόησης του «άλλου». Η κρίση νομιμοποίησης παραπέμπει στην αμφισβήτηση των κριτηρίων επιστημολογικής εγκυρότητας της επιστημονικής έρευνας. Η κρίση της φωνητικότητας εκφράζεται στη συνύπαρξη ποικιλίας παλιών και νέων «φωνών» αναφορικά με το φύλο, την εθνικότητα, την τάξη κ.λπ. (φεμινιστικές, κριτικές, εθνικές προσεγγίσεις κ.λπ.).

Οι Denzin και Lincoln (1998) θεωρούν ότι σε μια εποχή γρήγορης ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνολογίας επανέρχεται, αναβιώνει το ζήτημα της θρησκείας και της πνευματικότητας. Έτσι, ένα από τα σημαντικότερα φαινόμενα της «Νέας Εποχής» (New Age) είναι η αναβίωση του ενδιαφέροντος για θρησκευτικές, ανορθολογικές αντιλήψεις, η εξάπλωση του θρησκευτικού φονταμενταλισμού, η ανάδυση του ενδιαφέροντος για εναλλακτικές μορφές σωματικής και ψυχικής θεραπείας κ.λπ. (Fontana, 2003). Εν κατακλείδι, οι Denzin και Lincoln (1998) διαπιστώνουν ότι οι διαμεσολαβητικές τεχνολογίες (βίντεο, υπολογιστές, ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, διαδίκτυο, εικονική πραγματικότητα κ.λπ.) δημιουργούν νέα πεδία για την ανάπτυξη της ποιοτικής έρευνας. Κατά τη νέα περίοδο εμφανίζονται καινούργια θέματα, όπως η έννοια του εαυτού και της ταυτότητας, η επικοινωνία στον κυβερνοχώρο κ.λπ.

Στον γερμανόφωνο χώρο, ο Habermas ήταν ο πρώτος διανοητής, που αναγνώρισε την ύπαρξη μιας διαφορετικής παράδοσης της έρευνας, η οποία αναπτύχθηκε στην αμερικανική Κοινωνιολογία και συνδέεται με τους Goffman (1961, 1989), Garfinkel (1967, 1986), Cicourel (1964, 1981). Η μετάφραση κειμένων της εν λόγω παράδοσης στη γερμανική γλώσσα συνέβαλε στην έναρξη της συζή-

τησης σχετικά με τις προοπτικές της ποιοτικής έρευνας. Κατά τις δεκαετίες 1970 και 1980 αναπτύχθηκε στη Γερμανία μία ενδιαφέρουσα συζήτηση σχετικά με την αφηγηματική και βιογραφική έρευνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η «αφηγηματική ανάλυση», την οποία πρότεινε ο Schütze (Riemann & Schütze, 1987) και η «αντικειμενική ερμηνευτική» του Oevermann (Oevermann et al., 1987). Η πρώτη προσέγγιση εστιάζεται στη μελέτη της εμπειρίας διαφορετικών περιόδων της ιστορίας του βίου, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις περιόδους προσωπικής ανασυγκρότησης, εξαιτίας των έντονων κοινωνικών μεταβολών. Η δεύτερη στρατηγική θέτει ως στόχο την αποκρυπτογράφηση της «κρυφής» γραμματικής των κειμενικών αποτυπώσεων της κοινωνικής πραγματικότητας (Τσιώλης, 2006). Οι εν λόγω μεθοδολογικές προσεγγίσεις συνέβαλαν στην πραγματοποίηση νέου κύκλου ερευνών, επιδρώντας καταλυτικά στην ανάπτυξη και καθιέρωση των ποιοτικών μεθόδων έρευνας (για μία επισκόπηση βλ. Bertaux, 1981· Chamberlayne, Bomat & Wengraf, 2000· Kohli, 1981) και προκάλεσαν συζητήσεις σχετικά με τη διαφάνεια, την αξιοπιστία, την εγκυρότητα και τη γενικευσιμότητα της ποιοτικής έρευνας.

5. Τύποι ποιοτικών μεθόδων έρευνας

Στη βιβλιογραφία ενυπάρχουν ποικίλες απόπειρες ταξινόμησης και κατηγοριοποίησης της ποιοτικής έρευνας. Μία από τις πιο γνωστές ταξινομήσεις είναι αυτή της Renata Tesch (1990), η οποία διέκρινε 28 προσεγγίσεις που κατέταξε με βάση την κύρια εστίαση του ενδιαφέροντος στους ακόλουθους τέσσερις βασικούς τύπους:

1. **Προσεγγίσεις που το ενδιαφέρον τους εστιάζεται στα χαρακτηριστικά της γλώσσας:** ανάλυση περιεχομένου, ανάλυση λόγου, εθνογραφία της επικοινωνίας, εθνοεπιστήμη, δομική εθνογραφία, προσέγγιση της συμβολικής αλληλεπίδρασης και εθνομεθοδολογία.
2. **Προσεγγίσεις που το ενδιαφέρον τους εστιάζεται στην ανακάλυψη κοινωνικοτήτων:** εθνογραφική ανάλυση περιεχομένου, δομική ανάλυση συμβάντων, οικολογική Ψυχολογία, θεμελιωμένη θεωρία, φαινομενογραφία, ποιοτική αξιολόγηση, έρευνα-δράση, χειραφετητική/κριτική έρευνα, εκπαιδευτική εθνογραφία και νατουραλιστική έρευνα.
3. **Προσεγγίσεις που το ενδιαφέρον τους εστιάζεται στην κατανόηση του νοήματος του κειμένου ή της δράσης:** φαινομενολογική έρευνα, υπαρξιακή-φαινομενολογική Ψυχολογία, εμπειρική φαινομενολογία, διαλογική φαινομενολογία, βιωματική φαινομενολογία, ανάλυση περίπτωσης, ιστορίες ζωής και ερμηνευτική έρευνα.
4. **Προσεγγίσεις που το ενδιαφέρον τους εστιάζεται στον αναστοχασμό:** εκπαιδευτική εμπειρογνωμοσύνη/ειδημοσύνη, αναστοχαστική φαινομενολογία και ευρετική έρευνα.

Ο Wolcott (1992) ταξινόμησε τις ποιοτικές προσεγγίσεις σε ένα δεντρογράμμα, δείχνοντας με τα κλαδιά του τις στρατηγικές συλλογής δεδομένων. Οι Miller

και Crabtree (1992) διέκριναν 18 τύπους ανάλογα με την εστίαση του ενδιαφέροντος των ερευνητών για την ανθρώπινη ζωή (όπως, για παράδειγμα, στο άτομο, στον κοινωνικό κόσμο ή στην κουλτούρα). Στο πεδίο της εκπαίδευσης, ο Jacob (1987) κατηγοριοποίησε την ποιοτική έρευνα σε «παραδόσεις», όπως είναι η οικολογική Ψυχολογία, η ολιστική Ανθρωπολογία, η γνωστική Ανθρωπολογία, η εθνογραφία της επικοινωνίας και η προσέγγιση της συμβολικής αλληλεπίδρασης. Οι Munhall και Oiler (1986), στο πεδίο της Νοσηλευτικής, διέκριναν τέσσερις βασικές ποιοτικές προσεγγίσεις: τη φαινομενολογία, τη θεμελιωμένη θεωρία, την εθνογραφία και την ιστορική έρευνα.

Ο Lancy (1993), στο πεδίο της εκπαίδευσης, διέκρινε επτά ποιοτικές προσεγγίσεις: τις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, τις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, τις βιολογικές προσεγγίσεις, τις μελέτες περίπτωσης, τις προσωπικές προσεγγίσεις (personal accounts), τις γνωστικές σπουδές και τις ιστορικές έρευνες. Οι Strauss και Corbin (1990), στο πεδίο της Κοινωνιολογίας και της Νοσηλευτικής, διέκριναν πέντε προσεγγίσεις: τη θεμελιωμένη θεωρία, την εθνογραφία, τη φαινομενολογία, τις ιστορίες ζωής και την ανάλυση συνομιλίας. Ο Morse (1994), στο πεδίο της Νοσηλευτικής, διέκρινε τέσσερις προσεγγίσεις: τη φαινομενολογία, την εθνογραφία, την εθνοεπιστήμη και τη θεμελιωμένη θεωρία. Ο Moustakas (1994), στο πεδίο της Ψυχολογίας, διέκρινε έξι προσεγγίσεις: την εθνογραφία, τη θεμελιωμένη θεωρία, την ερμηνευτική, την εμπειρική φαινομενολογική έρευνα, την ευρετική έρευνα (heuristic research) και την υπερβατική φαινομενολογία (transcendental phenomenology). Οι Miles και Huberman (1994), στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, διέκριναν τρεις βασικές προσεγγίσεις της ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων: τον ερμηνευτισμό (interpretivism), την κοινωνική ανθρωπολογία και τη συνεργατική κοινωνική έρευνα. Ο Flick (1998), στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, διέκρινε δύο κατηγορίες ποιοτικών μεθόδων: τις μεθόδους επεξεργασίας λεκτικών δεδομένων και τις μεθόδους επεξεργασίας οπτικών δεδομένων.

Ο Slife και Williams (1995), στο πεδίο της Ψυχολογίας, διέκριναν τρεις κατηγορίες ποιοτικών μεθόδων έρευνας: την εθνογραφία, τη φαινομενολογία και τη μελέτη των τεχνουργημάτων (studies of artifacts). Η Mason (2003), στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, διέκρινε τέσσερις τρόπους (μεθόδους) παραγωγής ποιοτικών δεδομένων: τη συνέντευξη, την παρατήρηση, το γραπτό ερευνητικό υλικό και το οπτικό ερευνητικό υλικό. Οι Camic, Rhodes και Yardley (2003), στο πεδίο της Ψυχολογίας, παρουσίασαν δέκα ποιοτικές μεθόδους έρευνας: την ανάλυση λόγου, την αφηγηματική ανάλυση, τις μεθόδους του βίντεο, τη θεμελιωμένη θεωρία, τη μέθοδο του οδηγού ακρόασης (listening guide method), τη συμμετοχική έρευνα-δράση, τη μέθοδο της προσωπογραφίας, την εθνογραφική μέθοδο, την περιγραφική φαινομενολογική μέθοδο και τη μέθοδο της ψυχαναλυτικής συνέντευξης. Ο Smith (2003), στο πεδίο της Ψυχολογίας, παρουσίασε οκτώ προσεγγίσεις ποιοτικής έρευνας: τη φαινομενολογία, την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση,

ση και η σπουδαιότητα των θεωρητικών αποτελεσμάτων στο σύνολο της γνώσης των κοινωνικών επιστημών; Υπάρχουν κριτήρια με βάση τα οποία θα μπορούσαμε να κρίνουμε αν μία θεωρία είναι καλύτερη από μία άλλη; Κατά πόσο, δηλαδή, μπορεί κανείς να διαπιστώσει αν υπάρχει πρόοδος στις θεωρίες των κοινωνικών επιστημών; Στην εργασία διακρίνονται δύο βασικά «παράδειγμα» των κοινωνικών επιστημών: το Φυσιοκρατικό και το Ανθρωπιστικό «παράδειγμα». Γίνεται μία συνοπτική περιγραφή των θέσεων των «παράδειγμάτων» αυτών και παρουσιάζονται οι τύποι των θεωριών που τείνουν να προκύπτουν από αυτά σε σχέση με τις οντολογικές, επιστημολογικές, αξιολογικές, ρητορικές και μεθοδολογικές τους παραδοχές. Εξετάζεται, επίσης, το ζήτημα της επιλογής και της προοπτικής ανάπτυξης των θεωριών καθώς και τα διάφορα κριτήρια και στρατηγικές που έχουν προταθεί. Για το εν λόγω θέμα ως πιο ενδιαφέρουσα και γόνιμη προοπτική για τις κοινωνικές επιστήμες υποστηρίζεται ότι είναι η στρατηγική της δημιουργικής διαλεκτικής σύνθεσης. Στο τέλος της εργασίας η θέση αυτή θεμελιώνεται στο πνεύμα της προοπτικής της διαλογικής προσέγγισης του Bakhtin.

Στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζεται η εργασία του Μάριου Α. Πουρκού *Η Διαμάχη μεταξύ Ποιοτικής και Ποσοτικής Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες: Διευρύνοντας τις Προοπτικές στη Μεθοδολογία και τον Ερευνητικό Σχεδιασμό*. Στο κεφάλαιο αυτό διατυπώνονται προβληματισμοί για τη φύση των ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, εξετάζοντας τη φύση των δεδομένων που η καθεμία από αυτές παράγει, δημιουργεί ή κατασκευάζει. Επιχειρείται να δοθούν κάποιες απαντήσεις στα πιο κάτω ερωτήματα: Ποια είναι η φύση της διαμάχης μεταξύ των ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων; Πώς θα πρέπει τελικά να δούμε τη διαμάχη αυτή: ως μία συμμετρική πολωμένη κατάσταση, μία διχοτομία με αντιθετικές θέσεις, όπου η μία πλευρά κατέχει την αλήθεια και η άλλη όχι, ή μία πιο σύνθετη κατάσταση; Μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι η μία είναι επιστημονικά πιο σωστή, ανώτερη ή γνωστικά πιο γόνιμη από την άλλη; Κατά πόσο οι ποιοτικές προσεγγίσεις προσφέρουν ένα διαφορετικό σύνολο εργαλείων στη μεθοδολογική εργαλειοθήκη των κοινωνικών επιστημών ή απλώς συμπληρώνουν τις αδυναμίες των ποσοτικών προσεγγίσεων; Απαντώντας σ' αυτά τα ερωτήματα, εξετάζουμε μερικά από τα κρίσιμα επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα που αφορούν τόσο στην ποιοτική όσο και στην ποσοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες. Μερικά από αυτά λειτουργούν στο παραδειγματικό επίπεδο, όπως αυτά που αφορούν στη φύση της πραγματικότητας που μελετούμε και στο πώς αποκτούμε γνώση γι' αυτήν, στην αντικειμενικότητα, στην αιτιότητα, καθώς και στον ρόλο των χρονικών και βασισμένων στο πλαίσιο παραγόντων. Άλλα ζητήματα που εξετάζουμε λειτουργούν στο εμπειρικό επίπεδο και αφορούν σε ζητήματα σχετικά με τη συλλογή και ανάλυση ή ερμηνεία των εμπειρικών δεδομένων. Παρουσιάζουμε, επίσης, τους μύθους που υπάρχουν σχετικά με το τι είναι και δεν είναι οι ποιοτι-

κές και ποσοτικές προσεγγίσεις, γεγονός που μας βοηθά για να έχουμε μία πληρέστερη κατανόηση και των δύο προσεγγίσεων. Στην εργασία αναφερόμαστε στα ποσοτικά και ποιοτικά ερευνητικά δεδομένα ως δύο είδη ή μορφές αναπαράστασης των κοινωνικών φαινομένων. Υποστηρίζουμε ότι και οι δύο αυτές μορφές αναπαράστασης και οι σχετιζόμενες με αυτές μέθοδοι παραγωγής ή κατασκευής τους είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με γενικότερα φιλοσοφικά-θεωρητικά (οντολογικά, επιστημολογικά και αξιολογικά) και μεθοδολογικά ζητήματα της έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες. Καμία από τις δύο προσεγγίσεις δεν λειτουργεί στο κενό ή ουδέτερα (αποδεσμευμένες από την ιδεολογία) και ανεξάρτητα από τις θεωρητικές παραδοχές των ερευνητών.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η εργασία των Γιώργου Ρουσόπουλου και Μένης Τσίγκρα με τίτλο *Γνώση, Έρευνα και Μεθοδολογία Έρευνας στις Επιστήμες*. Στο κεφάλαιο αυτό οι συγγραφείς επιχειρούν να διατυπώσουν το γενικό περίγραμμα μιας εννοιολογικής ανάλυσης των κεντρικών εννοιών και συνθηκών (επιστημονικές πρακτικές και οι μακρο-παράγοντες που τις διαμορφώνουν, μέθοδοι έρευνας, τόπος διεξαγωγής της έρευνας, αντικείμενο έρευνας, αντικείμενο γνώσης, διαδικασίες παραγωγής της πρωτογνώσης, διαδικασίες δημιουργίας και σύνθεσης της νέας γνώσης, ερευνητικά προγράμματα, ο ρόλος των υποκειμένων-ερευνητών, η επιστήμη ως κοινωνικός και εκπαιδευτικός θεσμός, διαδικασίες δημοσιοποίησης της νέας γνώσης, εμπόδια στην έρευνα και στη γνώση κ.ά.) που υπεισέρχονται στις μεθόδους έρευνας και στις εν γένει διαδικασίες ανάπτυξης της επιστημονικής γνώσης. Βασικός τους στόχος είναι να προσεγγίσουν το ζήτημα των ποιοτικών μεθόδων έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, ενσωματώνοντάς το στο γενικότερο πλαίσιο που συνδέει την ανάπτυξη των νεωτερικών επιστημών με τη γνώση και την έρευνα στις επιστήμες. Κεντρικό στοιχείο της προσέγγισης που παρουσιάζουν είναι η διαπίστωση ότι η έρευνα ως συστατικός παράγοντας της νεωτερικής αντίληψης της γνώσης διεξάγεται σε δύο διακριτούς τύπους, στο πεδίο και στο εργαστήριο. Από αυτή τη διάκριση κατόπιν προκύπτουν σημαντικά χαρακτηριστικά της νεωτερικής επιστημονικής γνώσης, όπως, μεταξύ άλλων, η εργαστηριακή έρευνα και η έρευνα πεδίου. Στο πλαίσιο αυτό, διαπιστώνουν, αντίθετα από τις συνήθεις απόψεις που υποστηρίζονται, ότι η διάκριση των ποσοτικών μεθόδων έρευνας από τις ποιοτικές δεν είναι τόσο σαφής όπως θεωρείται, και ότι οι δύο αυτές προσεγγίσεις δεν αποτελούν αντιθετικούς αλλά συμπληρωματικούς πόλους μιας κλίμακας συνεχούς διαβάθμισης που «κινείται» από τις εργαστηριακές προσεγγίσεις έως τις προσεγγίσεις πεδίου. Από τις αναλύσεις τους συμπεραίνουν ότι, εφόσον η έρευνα πεδίου και η εργαστηριακή έρευνα ενυπάρχουν σε όλα τα είδη των επιστημών (με διαφορετικά έμφαση και ένταση και διαφορετικές εξ αυτού συνέπειες), η διάκριση που διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο είναι αυτή που αναφέρεται στους τύπους διεξαγωγής μιας έρευνας (εργαστήριο, πεδίο) και στις ερευνητικές προσεγγίσεις

που συνδέονται με αυτούς. Με τη βοήθεια αυτής της διάκρισης, επιχειρούν, επίσης, να διαφοροποιήσουν τις επιστήμες μεταξύ τους, σε αντιδιαστολή (ή συμπληρωματικά) προς την κλασική διάκριση φυσικές επιστήμες-κοινωνικές επιστήμες με στόχο να επιδείξουν ότι υπάρχει ένας σαφέστερος προσδιορισμός όσον αφορά στην αντίθεση των ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων έρευνας. Στην εργασία τους οι συγγραφείς αναδεικνύουν, επίσης, ορισμένους ηθικούς και πολιτικούς προβληματισμούς σχετικά με τις προϋποθέσεις διεξαγωγής της έρευνας (π.χ., επιλογή των μεθόδων έρευνας, οι σχέσεις των ερευνητών με το αντικείμενο και τα υποκείμενα της έρευνας, ζητήματα εξουσίας των ερευνητών κ.ά.) και τις συνέπειες χρήσης της παραγόμενης γνώσης (π.χ., ζητήματα κατοχής και εξουσίας της γνώσης, ζητήματα εξάρτησης και ανισότητας).

Στο πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζεται η εργασία του Δημήτρη Πατέλη με τίτλο *Κοινωνικές Επιστήμες και Μεθοδολογία του Οργανικού Όλου: Πέραν του Διπόλου Ποιοτικών και Ποσοτικών Μονομερειών*. Σ' αυτή την εργασία ο Πατέλης προσεγγίζει τη μεθοδολογία της επιστήμης από ένα φιλοσοφικό πρίσμα, θέτοντας σημαντικά οντολογικά, επιστημολογικά και ηθικά ζητήματα. Ο συγγραφέας διαπιστώνει στην εργασία του την κλιμακούμενη κρίση στις επιστήμες και ιδιαίτερα στις κοινωνικές επιστήμες. Στη σύγχρονη διεθνή κοινωνικο-πολιτική και ιδεολογική συγκυρία αυτή η κρίση εκδηλώνεται, εκτός των άλλων, στις τάσεις ενίσχυσης του θετικισμού, του ανορθολογισμού και του μυστικισμού, καθώς, επίσης, στις ποικιλόμορφες μετανεωτερικές τάσεις αποδόμησης, εκφυλισμού και έκπτωσης της επιστήμης. Ο συγγραφέας επιχειρεί να διατυπώσει ορισμένα κομβικά ζητήματα που εγείρονται στην εν λόγω γνωσιακή συγκυρία και στη συνέχεια να προτείνει μία προοπτική διεξόδου από την κρίση στη βάση της μεθοδολογίας του οργανικού όλου.

Ο Πατέλης υπό το πρίσμα της μεθοδολογίας του οργανικού όλου επιχειρεί να προσδιορίσει τα κριτήρια διάγνωσης της παρούσας γνωσιακής συγκυρίας. Η ανάλυση αυτή του επιτρέπει να αναδείξει την αντιφατικότητα και τα συμπτώματα της κρισιακής γνωσιακής συγκυρίας στην ιστορία της επιστήμης, τη δυναμική των επιστημονικών επαναστάσεων στην ανάπτυξη της επιστημονικής έρευνας και τη λειτουργία των θεμελίων της επιστήμης σε αυτές. Υποστηρίζει ότι δεν είναι λίγες οι φορές που η κοινωνική επιστήμη ωθείται σε άγονες κατευθύνσεις, κατακερματίζεται και χειραγωγείται, ώστε να χρησιμοποιείται εργαλειακά ως μέσο χειραγώγησης των μαζών. Στη συνέχεια, αναφέρεται στις έννοιες της διάνοιας και του λόγου, προσδιορίζοντας τη μεταξύ τους σχέση ως βαθμίδες του νοείν στη γνωστική διαδικασία, σε συνάρτηση με τη μέθοδο της ανάβασης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και τη σχέση ιστορικού και λογικού. Παρουσιάζοντας την ιδιαιτερότητα της διαλεκτικής λογικής και μεθοδολογίας καταδεικνύει πώς μπορούν να αρθούν οι χαρακτηριστικές για την εμπειρική βαθμίδα της γνωστικής διαδικασίας και για την

προδιαλεκτική διάνοια μονομέρειες, που χαρακτηρίζουν την εμπλοκή σε αποκλειστικά ποιοτικές ή αποκλειστικά ποσοτικές προσεγγίσεις.

Ο Πατέλης διερευνά τις σχέσεις μεταξύ ποιοτικών και ποσοτικών προσεγγίσεων στις κοινωνικές επιστήμες υπό το πρίσμα της διαλεκτικής λογικής. Επίσης, εξετάζει τα αίτια, τους ιστορικούς περιορισμούς και τα αδιέξοδα της μεταφυσικής υποστασιοποίησης της αντιπαλότητας «ψυχρού» υπολογιστικού νου και «θερμού» ανορθολογικού βιώματος. Ο Πατέλης υποστηρίζει ότι το πρόβλημα της διαμάχης ποσοτικών και ποιοτικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων στο πεδίο της έρευνας των κοινωνικών επιστημών έγκειται στις μονομέρειες, τις αγκυλώσεις και τις φετιχοποιήσεις αυτών των προσεγγίσεων. Θεωρεί ότι οι μονομερείς αυτές τάσεις τυποποίησης-ποσοτικοποίησης ή εμπειρικής και αποσπασματικής αναφοράς σε ποιοτικές πτυχές των αντικειμένων, η πολυειδίκευση, ο κατακερματισμός γνωστικών αντικειμένων και ο ερευνητικός μινιμαλισμός είναι από τη βάση τους σε λάθος κατεύθυνση. Οι εν λόγω ερευνητικές τάσεις –πέραν του ότι εξυπηρετούν συγκεκριμένα συμφέροντα (π.χ., η επιβολή και επικράτηση της κατ' εξοχήν ποσοτικής-αναλυτικής σκέψης, της εργαλειακής-μηχανικής, αποσπασματικής εξέτασης των φαινομένων αποτελεί έναν τρόπο μεγιστοποίησης της κερδοφορίας του κεφαλαίου)– εξετάζουν τα φαινόμενα εκτός της ευρύτερης αμοιβαίας συνάφειάς τους, εκτός της κίνησης και της ανάπτυξής τους. Ο Πατέλης θεωρεί ως μόνη διέξοδο για την άρση του διπόλου ποιοτικών και ποσοτικών προσεγγίσεων τη συνειδητή εφαρμογή-ανάπτυξη της διαλεκτικής μεθοδολογίας, τη μεθοδολογία του οργανικού όλου. Χαρακτηριστικό στοιχείο της εν λόγω μεθοδολογίας είναι ότι η έρευνα προσανατολίζεται στη διερεύνηση των κοινωνικών φαινομένων ως ενότητα των ποιοτικών και ποσοτικών τους πτυχών, στην ανάδειξη των μεταξύ τους αλληλεπιδράσεων, καθώς και στις αλλαγές ως προς τις μεταξύ τους συσχετίσεις στα διάφορα επίπεδα της δομής, της ανάπτυξης και της διάγνωσής τους.

Στο έκτο κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζεται η εργασία του Νίκου Ναγόπουλου με τίτλο *Οι Συνθετικές Μεθοδολογικές Διαστάσεις της Κοινωνικής Επιστήμης και Έρευνας*. Στο κεφάλαιο αυτό ο Ναγόπουλος επιχειρεί να αναδείξει τον πολλαπλό εγκλωβισμό της μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών σε θετικιστικά-αναγωγικά, εξηγητικά-μηχανιστικά και φυσιοκρατικά υποδείγματα, όπου πιστεύεται ότι το νοηματικό περιεχόμενο των κοινωνικο-πολιτισμικών δράσεων συνδέεται με τα φυσικά στοιχεία του ανθρώπινου οργανισμού, με συμβάντα φυσικής αιτιότητας και εξηγητικού-εργαλειακού ορθολογισμού, αναζητώντας φυσικο-επιστημονικού τύπου αιτιακές σχέσεις ανάμεσα στην ανθρώπινη φυσιολογία και τα κοινωνικο-πολιτισμικά σχέδια δράσης των υποκειμένων. Ασκώντας κριτικά στα εν λόγω υποδείγματα επιχειρεί να δείξει ότι οι προσεγγίσεις αυτές αδυνατούν από τη βάση τους να αγγίξουν σε όλο το απαιτούμενο ερμηνευτικό βάθος τις ιδιαίτερες μορφές κοινωνικής και πολιτισμικής πολυμορφίας και πολυπλοκότητας. Επιχειρεί, επίσης,

να αναδείξει τη δυνατότητα αναδιαμόρφωσης της γενικής θεωρίας της κοινωνικής δράσης με την ανάπτυξη συνθετικών-διαλεκτικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων της κοινωνικής επιστήμης και έρευνας.

Στο έβδομο κεφάλαιο παρουσιάζεται η εργασία του Θεόδωρου Ιωσηφίδη με τίτλο *Το Οντολογικό και Επιστημολογικό Πλαίσιο του Κριτικού Ρεαλισμού και οι Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Στο κεφάλαιο αυτό ο Ιωσηφίδης παρουσιάζει ορισμένα θεμελιώδη ζητήματα σχετικά με τις οντολογικές και επιστημολογικές παραδοχές του σύγχρονου φιλοσοφικού ρεύματος του Κριτικού Ρεαλισμού (ΚΡ) και τις συνέπειές τους. Ο Ιωσηφίδης επιχειρεί να αναδείξει τις θέσεις που διαφοροποιούν τον Κριτικό Ρεαλισμό από τα ρεύματα και τις παραδόσεις του λογικού θετικισμού/νεοθετικισμού, του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού, της φαινομενολογίας, της ερμηνευτικής κ.λπ.

Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι στον ΚΡ οι διαδικασίες κοινωνικής έρευνας που στοχεύουν στην αποκάλυψη και διερεύνηση των αιτιακών μηχανισμών, είτε στο επίπεδο των κοινωνικών δομών είτε στο επίπεδο της κοινωνικής δράσης, των σχέσεων μεταξύ τους και των σχέσεών τους με άλλους ενδεχομενικούς ή συγκυριακούς παράγοντες, μπορούν να διερευνηθούν τόσο από τις ποσοτικές όσο και από τις ποιοτικές μεθόδους κοινωνικής έρευνας, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις προκρίνεται η συνδυασμένη χρήση τους. Η πολυ-μεθοδολογική αυτή προσέγγιση του ΚΡ δεν προέρχεται από κάποιο είδος μεθοδολογικού εκλεκτικισμού αλλά από ένα βαθύτερο κίνητρο που σχετίζεται με τις προσπάθειες αποσύνδεσης των ποσοτικών μεθόδων από τη θετικιστική/εμπειριστική παράδοση καθώς και με τις προσπάθειες αποσύνδεσης των ποιοτικών μεθόδων από τις σχετικιστικές και αναγωγιστικές στον λόγο θεωρήσεις.

Για τον ΚΡ η διάκριση μεταξύ ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων δεν είναι ριζική και δεν αποκτά αυστηρά επιστημολογικό χαρακτήρα, αλλά είναι περισσότερο πρακτική και αφορά στο είδος των εκάστοτε υπό διερεύνηση προβλημάτων. Η ποιοτική-εντατική έρευνα συμβάλλει στη βαθιά κατανόηση διαδικασιών σε μικρό συνήθως αριθμό περιπτώσεων και στη διερεύνηση των δραστηριοτήτων των κοινωνικών δρώντων, ενώ η ποσοτική-εκτατική έρευνα συμβάλλει στην αποκάλυψη κανονικοτήτων, προτύπων και στην κατανομή βασικών κοινωνικών χαρακτηριστικών.

Ειδικά οι ποιοτικές-εντατικές μέθοδοι κοινωνικής έρευνας αποτελούν τους καταλληλότερους τρόπους της σε βάθος μελέτης διαστάσεων που σχετίζονται με την κοινωνική δράση, την κοινωνική υποκειμενικότητα και τις κοινωνικές διαδικασίες. Στο πλαίσιο των οντολογικών και επιστημολογικών παραδοχών του ΚΡ, ο συγγραφέας αναδεικνύει ότι οι ποιοτικές μέθοδοι έρευνας είναι δυνατόν να αποτελέσουν ισχυρότητα μέσα διερεύνησης των χαρακτηριστικών της ανθρώπινης υποκειμενικότητας, της διαμόρφωσης της προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας,

τας, των τρόπων πρόσληψης και νοηματοδότησης της κοινωνικής πραγματικότητας και των κοινωνικών σχέσεων καθώς και των τρόπων που αυτή διαμεσολαβεί με τις κοινωνικές δομές.

Στο όγδοο κεφάλαιο παρουσιάζεται η εργασία του Γιώργου Τσιώλη με τίτλο *Η Επικαιρότητα της Βιογραφικής Προσέγγισης στην Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα*. Στο κεφάλαιο αυτό ο Τσιώλης παρουσιάζει τη βιογραφική προσέγγιση ως ένα πολυσχιδές πεδίο ερευνητικής δραστηριότητας όπου διαφορετικές μεθοδολογικές προτάσεις και ερευνητικές πρακτικές συνυπάρχουν, αντιπαρτιθέμενες και αλληλοσυμπληρούμενες. Βάση των προτάσεων αυτών είναι η χρήση της βιογραφικής αφήγησης ή αλλιώς της αφήγησης ζωής που παράγεται στο πλαίσιο μιας ειδικής επικοινωνιακής κατάστασης, της βιογραφικής αφηγηματικής συνέντευξης, όπου ο ερωτώμενος καλείται ενώπιον του συνεντευκτή να αφηγηθεί απροσχεδίαστα την ιστορία της ζωής του συνολικά ή μία περίοδό της, ανακαλώντας στη μνήμη προσωπικές εμπειρίες και βιώματα, γεγονότα στα οποία ο ίδιος είχε προσωπική ανάμειξη.

Ο Τσιώλης επιχειρεί να οριοθετήσει το αντικείμενο της βιογραφικής προσέγγισης ανατρέχοντας στην ιστορική πορεία εμφάνισης και διαμόρφωσης της συγκεκριμένης προσέγγισης. Διακρίνει τις χαρακτηριστικές φάσεις αυτής της πορείας. Η πρώτη φάση περιλαμβάνει τις απαρχές της βιογραφικής μεθόδου η οποία εμφανίστηκε τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα με αφετηριακό έργο την έρευνα των William Thomas και Florian Znaniecki *Ο Πολωνός Χωρικός στην Ευρώπη και στην Αμερική*. Στη φάση αυτή εντάσσονται και οι ερευνητές της Σχολής του Σικάγου που κατά τις δεκαετίες του '20 και του '30 χρησιμοποιούν βιογραφικό υλικό σε εθνογραφικές κυρίως έρευνες. Στη δεύτερη φάση, που ξεκινά από τη δεκαετία του '40 και φθάνει μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '50 αρχές της δεκαετίας του '60, παράλληλα με τη γενικότερη υποχώρηση των ποιοτικών μεθόδων και την ολοκληρωτική επικράτηση του θετικισμού και της ποσοτικής μεθοδολογίας, η χρήση των βιογραφικών προσεγγίσεων στην κοινωνική έρευνα υποβαθμίζεται.

Στην τρίτη φάση, που ξεκινά από το τέλος της δεκαετίας του '60 και φθάνει μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '80, το ενδιαφέρον για τις ιστορίες ζωής και τις βιογραφικές αφηγήσεις ως υλικού της κοινωνικής έρευνας αναζωπυρώνεται ξανά. Η φάση αυτή συνδέεται με τη γενικότερη αφύπνιση του ενδιαφέροντος των ερευνητών για την ποιοτική μεθοδολογία στις κοινωνικές επιστήμες, στο πλαίσιο της μετάβασης από το λεγόμενο «κανονιστικό» στο «ερμηνευτικό» παράδειγμα, με την ανάπτυξη των Σχολών της Φαινομενολογικής Κοινωνιολογίας, της Εθνομεθοδολογίας και της Σχολής της Συμβολικής Διάδρασης.

Στην τέταρτη φάση, που ξεκινά από το τέλος της δεκαετίας του '80 και φθάνει μέχρι τις μέρες μας, το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη βιογραφική μέθοδο συνοδεύεται από μία ποιοτική αλλαγή: οι βιογραφίες δεν κατανοούνται πλέον μόνο ως εργαλείο ή υλικό που παρέχει στον ερευνητή προνομιακή πρόσβαση στην εσωτε-

ρική σκοπιά των υποκειμένων ή στους τρόπους βίωσης και δράσης, αλλά θεωρείται συγχρόνως ως μία *βιογραφική γνώση*, μία *ιδιάζουσα κοινωνική πραγματικότητα*, ως «κοινωνικό μόρφωμα». Οι νέες αυτές αντιλήψεις για τη βιογραφική προσέγγιση πηγάζουν από τις σύγχρονες πολύπλοκες κοινωνικές συνθήκες (τις συνθήκες του ύστερου καπιταλισμού) που ζει και δρα ο άνθρωπος, όπου η λειτουργική τους διαφοροποίηση διευρύνεται διαρκώς, ο πολλαπλασιασμός των καταστάσεων του βίου και των βιοκόσμων αυξάνει και οι παραδοσιακοί κοινωνικοί θεσμοί δεν αποτελούν πλέον τους αυτονόμους παραγωγούς νοήματος, τα ενιαία και συλλογικά διαθέσιμα υποδείγματα οργάνωσης του βίου ή τους διαμορφωτές των διαδρομών του με αποτέλεσμα η βιογραφία του ατόμου να καθίσταται κεντρικός άξονας του κοινωνικού του προσανατολισμού και συνάμα μία ουσιαστική πηγή για τη διασφάλιση της εσωτερικής του συνεκτικότητας.

Στο ένατο κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζεται η εργασία του Μάριου Α. Πουρκού *Η Φαινομενολογική Μέθοδος Έρευνας: Από τη Φιλοσοφική Προοπτική στην Επιστημονική Ποιοτική Έρευνα*. Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται μία συνοπτική παρουσίαση των τρόπων εφαρμογής της φαινομενολογικής προσέγγισης κατά τη διαδικασία της επιστημονικής έρευνας, εστιάζοντας την προσοχή στα ακόλουθα τέσσερα ζητήματα: (1) οι βασικές παραδοχές και οι έννοιες της φιλοσοφικής φαινομενολογίας (οι έννοιες του βιόκοσμου, της αποβλεπτικότητας, της φυσικής στάσης και της τοποθέτησης σε παρένθεση: αναγωγή και εποχή), (2) οι κομβικοί προσανατολισμοί της φιλοσοφικής φαινομενολογίας (υπερβατική, ερμηνευτική υπαρξιακή γλωσσολογική και ηθική φαινομενολογία), όπου δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην οντολογική ερμηνευτική φαινομενολογία του Heidegger, στην ιστορική ερμηνευτική φαινομενολογία του Gadamer, στην ερμηνευτική του Ricoeur και στην υπαρξιακή φαινομενολογία του Merleau-Ponty, (3) η φαινομενολογία στην πράξη και την επιστημονική έρευνα (βιωματική ή πρακτική φαινομενολογία και τύποι φαινομενολογικά προσανατολισμένης επιστημονικής έρευνας), όπου παρουσιάζονται ιδιαίτερα η κοινωνική φαινομενολογία των Berger και Luckmann και η φαινομενολογία ως ποιοτική ερευνητική μεθοδολογία, (4) το ζήτημα της συλλογής και ανάλυσης των φαινομενολογικών δεδομένων, και (5) το ζήτημα της αξιολόγησης της ποιότητας της φαινομενολογικά προσανατολισμένης επιστημονικής έρευνας.

Στο δέκατο κεφάλαιο παρουσιάζεται η εργασία της Εύα Φραγκιαδάκη *Θεμελιωμένη Θεωρία: Ανασκόπηση των Σύγχρονων Προσεγγίσεων και Μεθοδολογικά Ζητήματα*. Στο κεφάλαιο αυτό η συγγραφέας κάνει μία ανασκόπηση των σύγχρονων προσεγγίσεων της Θεμελιωμένης Θεωρίας, παρουσιάζοντας τις βασικές της έννοιες και τα στάδια που οι ερευνητές ακολουθούν στη διεξαγωγή της έρευνας. Στην αρχή κάνει μία ιστορική αναδρομή της μεθόδου και επικεντρώνεται στο πώς αυτή έχει εξελιχθεί από το 1967 που πρωτοδιατυπώθηκε από τους Glaser και Strauss και μετα-

σχηματιζόμενη φθάνει μέχρι τις μέρες μας ως μία από τις βασικές ποιοτικές μεθόδους έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες. Στην εργασία της η Φραγκιαδάκη αποφεύγει να παρουσιάσει τη Θεμελιωμένη Θεωρία ως μία ενιαία, ομοιογενή και συνεκτική μέθοδο (που γενικά θυμίζει και άλλες ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις), εστιάζοντας την προσοχή της στη σύγχρονή της εκδοχή που βασίζεται σε κονστρουκτιβιστικές επιστημολογικές παραδοχές. Στη συνέχεια, η συγγραφέας παρουσιάζει συνοπτικά τα βασικά στάδια και τις στρατηγικές της ερευνητικής διαδικασίας συλλογής και ανάλυσης των δεδομένων που ακολουθούνται στην προσέγγιση της Θεμελιωμένης Θεωρίας.

Βασικό χαρακτηριστικό της Θεμελιωμένης Θεωρίας είναι ότι ο ερευνητής διαμορφώνει τη θεωρία του από τα κάτω, από την ανάλυση των δεδομένων του χωρίς να στηρίζεται σε εκ των προτέρων διατυπωμένες θέσεις ή υποθέσεις. Το εν λόγω θεωρητικό μοντέλο βασίζεται και θεμελιώνεται στα ερευνητικά δεδομένα (που προκύπτουν από συνεντεύξεις, παρατήρηση έρευνας πεδίου, μελέτης περιπτώσεων κ.ά.), αναπαριστώντας όσο αυτό είναι δυνατό πιο πιστά τα νοήματα που από αυτά πηγάζουν. Μ' αυτό τον τρόπο, μέσω της μεθόδου αυτής, ο ερευνητής μπορεί να ανακαλύψει και να αναπτύξει καινοτόμες θεωρητικές θέσεις και μοντέλα κυρίως για φαινόμενα για τα οποία δεν έχει προηγουμένως διατυπωθεί κάποια θεωρία. Επίσης, η συγγραφέας εξετάζει ζητήματα που σχετίζονται με την αξιοπιστία, την εγκυρότητα και τους περιορισμούς της μεθόδου της Θεμελιωμένης Θεωρίας.

Στο ενδέκατο κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζεται η εργασία της Άννας Λυδάκη με τίτλο *Η Κατανόηση του «Άλλου» στην Ποιοτική Έρευνα με Συμμετοχική Παρατήρηση*. Στο κεφάλαιο αυτό η συγγραφέας επικεντρώνεται στο πρόβλημα της κατανόησης του «άλλου» και τη δυνατότητα ανάδειξης της βιωμένης πραγματικότητας του ερευνόμενου προσώπου σε μία ποιοτική έρευνα με συμμετοχική παρατήρηση. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, η συμμετοχική παρατήρηση, σε συνδυασμό με μη δομημένες συνεντεύξεις και αφηγήσεις ζωής, αποτελούν την πιο χαρακτηριστική μορφή διερεύνησης της κοινωνικής πραγματικότητας με ποιοτικές μεθόδους. Είναι κυρίως ο τρόπος εκείνος κατά τον οποίο ο ερευνητής ομολογεί την ιδιότητά του και ζητά από τα μέλη της ομάδας την οποία θέλει να μελετήσει να του επιτρέψουν να εισέλθει στο χώρο τους, να τον αφήσουν να ζήσει μαζί τους, να ενσωματωθεί στην κοινότητά τους, να βιώσει κι εκείνος το κοινό που συνενώνει την ομάδα τους. Όπως η συγγραφέας αναφέρει, βασικός στόχος της επιτόπιας ποιοτικής έρευνας με συμμετοχική παρατήρηση είναι το εμβάπτισμα στην πραγματικότητα των «άλλων», με στόχο την *κατανόηση* της κοινωνικής πραγματικότητας που ορίζει τη ζωή τους, των κινήτρων που δρομολογούν τη δράση τους, την ανακάλυψη των μεταξύ τους σχέσεων και τη σχέση τους με τον κόσμο.

Η Άννα Λυδάκη αναλύει την έννοια της *κατανόησης*, όπως αυτή παρουσιάζεται από τις διάφορες προσεγγίσεις (φαινομενολογικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις)

και σχολιάζει τις δυσκολίες του εγχειρήματος να δούμε τον κόσμο με τα μάτια του «άλλου», να αντιληφθούμε τη θέση του και τις καταστάσεις τις οποίες βιώνει. Σε αντιδιαστολή με τις προσεγγίσεις του θετικισμού και του αφαιρετικού αντικειμενισμού που προτάσσουν την αποστασιοποίηση και την ουδετερότητα, η συγγραφέας αναδεικνύει τη σημασία της δημιουργίας ειλικρινών σχέσεων του ερευνητή με τα ερευνώμενα πρόσωπα και την ανάπτυξη αισθημάτων φροντίδας και αμοιβαιότητας.

Στο δωδέκατο κεφάλαιο παρουσιάζεται η εργασία του Άγγελου Μουζακίτη με τίτλο *Παράδοση και Ερμηνεία: Προς τη Διερεύνηση των Ορίων της Ερμηνευτικής*. Στο κεφάλαιο αυτό ο συγγραφέας επιχειρεί μία αποτίμηση της ευρύτερης σύλληψης του Gadamer περί ερμηνείας, ιστορικότητας και αλήθειας, μέσω της κριτικής αποτίμησης της λειτουργίας της έννοιας της παράδοσης στο έργο του. Ο συγγραφέας ξεκινά την εργασία του με τις κριτικές που ασκήθηκαν στη φιλοσοφική ερμηνευτική του Gadamer, εστιάζοντας την προσοχή στην περιοπτη θέση που επιφυλάσσει στην έννοια της παράδοσης. Σύμφωνα με τον Gadamer, η κατανόηση που προκύπτει από την ερμηνευτική διαδικασία δεν συμβαίνει σε νοηματικό κενό ή σε σταθερές και αξιολογικά ουδέτερες συνθήκες.

Καμιά ερμηνεία της ανθρώπινης εμπειρίας και δημιουργίας δεν μπορεί να είναι, σύμφωνα με τον Gadamer, αντικειμενική, αμερόληπτη ή ουδέτερη. Από τη στιγμή που το νόημα ενός κειμένου συν-καθορίζεται πάντα από τους συγκεκριμένους χρονικούς ή ιστορικούς και προσωπικούς ορίζοντες του εκάστοτε αναγνώστη, δεν μπορεί να υπάρξει μία σταθερή «σωστή» ερμηνεία: δεν υπάρχει ένα νόημα που να παραμένει σταθερό στο πέρασμα του χρόνου, το νόημα ενός κειμένου είναι πάντα προσαρμοσμένο στην εδώ και τώρα υπαρξιακή μας κατάσταση. Ο αναγνώστης, στην προσπάθειά του να κατανοήσει ένα κείμενο, κομίζει σ' αυτό τη δική του υπαρξιακή παροντικότητα, τις δικές του «προ-εννοήσεις» (ή «προ-καταλήψεις»), οι οποίες είναι, όπως αναφέραμε, ιστορικά αλλά και κοινωνικο-πολιτισμικά καθορισμένες, έχουν δηλαδή τους ιδιαίτερους χρονικούς και προσωπικούς «ορίζοντες». Ερμηνεύω κριτικά ένα κείμενο για τον Gadamer σημαίνει ότι έχω συνείδηση των προκαταλήψεων που ορίζουν την κατανόησή του, έχω επίγνωση των ιστορικών συνθηκών που ορίζουν την κατανοσιμότητά του.

Στο δέκατο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζεται η εργασία της Δάφνης Τραγάκη με τίτλο *Επιστημολογικοί Προβληματισμοί για την Εθνογραφική Έρευνα της Μουσικής*. Στο κεφάλαιο αυτό η συγγραφέας, στη βάση μιας εθνογραφικής προσέγγισης, προτείνει την οντολογική μελέτη της μουσικής ως «βιωμένης εμπειρίας». Η οντολογική κατανόηση της εθνογραφικής μουσικής εμπειρίας αντιπαρέρχεται την ερμηνευτική τοποθέτηση (κατά Geertz) ότι ο κόσμος είναι ένα κείμενο που δέχεται υποκειμενικές αναγνώσεις. Προτείνει τη θεώρηση του κόσμου ως μία μουσική επίτευση (performance) και υποστηρίζει ότι η οικειοποίηση της εθνογραφικής

κής μεθόδου από την εθνομουσικολογία στο πλαίσιο της αποικιοκρατικής κοσμοαντίληψης διαμορφώνει στερεότυπες κατανοήσεις για τη μουσική και τον πολιτισμό που θεμελιώνονται στην επινόηση, κατασκευή και αναπαράσταση του «άλλου» στη μουσική. Ταυτόχρονα, η εφαρμογή της τεχνολογίας του ήχου στην έρευνα πεδίου συμβάλλει στη συγκρότηση της εθνομουσικολογίας σε επιστήμη που υπηρετεί τη νεωτερική αξία της αντικειμενικότητας, εδραιώνοντας τα συμπεράσματά της σε, θεωρούμενα ως, αδιάσειστα δεδομένα. Αυτή η θετικιστική και συστηματική ανάλυση της μουσικής αμφισβητείται από τις νέες επιστημολογίες που αναδύονται στο πλαίσιο της μετααποικιακής κριτικής, της συζήτησης σχετικά με τις πολιτικές της αναπαράστασης και την παραγωγή της διαφορετικότητας. Στον χώρο της μουσικής εθνογραφίας, αυτή η απομάκρυνση από την αποικιακή και θετικιστική παράδοση εκδηλώνεται υπό την επίδραση της φαινομενολογικής-ερμηνευτικής σκέψης και τη στροφή του ενδιαφέροντος στην ποιητική και αναπαράσταση της βιωμένης μουσικής εμπειρίας ως ειδικής οντολογίας. Η εθνογραφική αναπαράσταση του «μουσικού-είναι-στον-κόσμο» καθιστά την εθνομουσικολογική αφήγηση ένα μετα-επιτελεστικό, διαλεκτικό και διυποκειμενικό υπερ-κείμενο, όπου εγγράφεται το δίκτυο των διαδρομών που ακολούθησε η ερμηνεία της εμπειρίας.

Στο δέκατο τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζεται η εργασία του Χρήστου Βαρβαντάκη με τίτλο *Το Φιλμ, η Κοινωνική Ανθρωπολογία και η Οπτική Ανθρωπολογία: Μεθοδολογικές Δυνατότητες και Προοπτικές*. Στο κεφάλαιο αυτό ο συγγραφέας, στο πλαίσιο της φαινομενολογικής και υπαρξιακής προοπτικής, επιχειρεί να σκιαγραφήσει τους στόχους της οπτικής ανθρωπολογίας την οποία αντιλαμβάνεται ως *Κοινωνική Ανθρωπολογία* και όχι μόνο ως ένα επικουρικό ή διακοσμητικό εργαλείο για την εικονογράφηση ανθρωπολογικών θεωριών. Ασκώντας κριτική στις προσεγγίσεις που ταυτίζουν την Οπτική Ανθρωπολογία με το εθνογραφικό φιλμ ή τη βιντεο-εθνογραφία, ο συγγραφέας επιχειρεί να παρουσιάσει τις απαρχές, την έκταση και την πολυπλοκότητα του πεδίου της Οπτικής Ανθρωπολογίας, προβληματιζόμενος συγχρόνως για τις δυνατότητες και τους περιορισμούς του φιλμ ως μέσου προσέγγισης της πραγματικότητας (π.χ., ένα φιλμ έχει πάντα ένα εμπρόθετο θέμα, ενώ η ζωή όχι και δύσκολα μπορεί να πραγματευτεί αφηρημένες ανθρωπολογικές έννοιες).

Με τον όρο «Οπτική Ανθρωπολογία» ο Βαρβαντάκης εννοεί όχι μόνο την Κοινωνική Ανθρωπολογία που εστιάζεται στην ανάλυση των οπτικών όψεων και παραγωγών του πολιτισμού, χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της οποίας είναι η Ανθρωπολογία της τέχνης, αλλά και την Ανθρωπολογία η οποία χρησιμοποιεί οπτικά μέσα για να προσεγγίσει και να αναλύσει τον πολιτισμό και για να κοινωνήσει τα προϊόντα/ευρήματά της. Ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι οι δύο αυτές πλευρές της Οπτικής Ανθρωπολογίας εμπλέκονται και κάποιες φορές σήμερα χάνονται μέσα σε άλλα πεδία όπως αυτά που σχετίζονται με τα Media Studies και τον κινηματο-

γράφο ή το τηλεοπτικό ρεπορτάζ. Υποστηρίζει, επίσης, ότι ένας ανθρωπολόγος που χρησιμοποιεί οπτικά μέσα για να μελετήσει τον οπτικό πολιτισμό, ταυτόχρονα, παράγει οπτικό πολιτισμό.

Στο δέκατο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η εργασία του Θανάση Αλεξίου με τίτλο *Ποιοτική Μεθοδολογία και Κοινωνική Ανάλυση: Μια Κριτική στις Ποιοτικές Μεθόδους Έρευνας*. Στο κεφάλαιο αυτό ο συγγραφέας ασκεί κριτική στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας και κυρίως σ' αυτές που συνδέονται με τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις, καταδεικνύοντας τις δυνατότητες και τα όριά τους. Ο συγγραφέας αναδεικνύει ότι η έξαρση του ενδιαφέροντος των επιστημόνων για τις ποιοτικές μεθόδους έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες σχετίζεται με σύγχρονες αλλαγές στην κοινωνική δομή (τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας και της εργασίας) και τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και κυρίως με τη διεύρυνση των νέων μεσαίων αστικών στρωμάτων. Τα εν λόγω στρώματα στρέφονται σε μη ιστορικές προσεγγίσεις (βιολογισμός, ψυχολογισμός, κονστρουκτιβισμός κ.λπ.), προβάλλοντας ως βασικές έννοιες το νόημα, τη συνείδηση ή το ασυνείδητο, τα συναισθήματα, το βίωμα, την προσωπική εμπειρία, τη βιογραφική αφήγηση και άλλες «μεταϊλιστικές» αξίες. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο μεθοδολογικός αυτός ατομικισμός και υποκειμενισμός που κυριαρχεί στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας (ερμηνευτική, φαινομενολογία, εθνομεθοδολογία κ.ά.) εδράζεται στις παραδοχές ενός υπερβατικού (δια)ταξικού υποκειμένου. Ένα από τα βασικά προβλήματα των ποιοτικών μεθόδων, υποστηρίζει ο συγγραφέας, είναι ότι εκκινούν από το άτομο και μένουν σ' αυτό, αγνοώντας πως αυτό είναι, σε μεγάλο βαθμό, δημιούργημα ή και δημιουργός υπό προϋποθέσεις των κοινωνικών συνθηκών. Οι μέθοδοι αυτές, επειδή έχουν οβήσει την κοινωνία μέσα στα άτομα, υπερεκτιμούν τις δυνατότητες των ατόμων ως δρώντων υποκειμένων κ.ο.κ., αλλά αδυνατούν να αντιληφθούν πως το νόημα που φέρεται από τα άτομα έχει παραχθεί σε μεγάλο βαθμό κοινωνικά.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας του, ο συγγραφέας προσπαθεί να δείξει μέσα από το ερευνητικό παράδειγμα του Willis (με αναφορά στο βιβλίο του *Learning to Labor: How Working Class Ids Get Working Class Jobs*, 1977) πως είναι δυνατόν οι ποιοτικές μέθοδοι έρευνας και κυρίως οι ερμηνευτικές-εθνογραφικές προσεγγίσεις να συνδεθούν με μία δομική ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας και να χρησιμοποιήσουν τα αντίστοιχα αναλυτικά εργαλεία (κοινωνικός καταμερισμός εργασίας, κοινωνική τάξη, ιδεολογία κ.λπ.), συμβάλλοντας ουσιαστικά στην κοινωνική ανάλυση. Η σύνδεση μιας κριτικής ερμηνευτικής με τη μαρξική θεωρία της κοινωνικής αναπαραγωγής αλλά και ο αυστηρός διαχωρισμός της εθνογραφικής έρευνας από την ανάλυση, επιτρέπουν στον Willis να κρατήσει την αναγκαία απόσταση από το αντικείμενο έρευνας.

Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι τόσο η ποσοτική όσο και η ποιοτική έρευνα με την κατάλληλη χρήση μπορούν να δώσουν αξιόλογα δεδομένα για την κοινωνική

ανάλυση, συμπληρώνοντας η μία την άλλη, χωρίς όμως να μπορούν να ταυτιστούν μαζί της, πόσο μάλλον να την υποκαταστήσουν. Υποστηρίζει ότι για να μη μετατραπούν οι ερευνητικές μέθοδοι σε απλές τεχνικές χρειάζεται να είναι πλαισιοθετημένες σε γερές θεωρητικές βάσεις, σαφείς υποθέσεις εργασίας και αναλυτικά εργαλεία (κοινωνικός καταμερισμός εργασίας, κοινωνική τάξη, ιδεολογία, πολιτισμικές πρακτικές), ξεφεύγοντας από τον περιγραφικό-περιπτωσιολογικό τους χαρακτήρα και την αυτοαναφορικότητα της μεθόδου και επιτρέποντας κατ' αυτό τον τρόπο την εξαγωγή επιστημονικών συμπερασμάτων, συνεπώς και την κατάλληλη γενίκευση.

Στο δέκατο έκτο κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζεται η εργασία του Βασίλη Γραμματικόπουλου με τίτλο *Ο «Τρίτος Δρόμος» στην Έρευνα: Η Μεικτή Μεθοδολογία*. Στο κεφάλαιο αυτό ο συγγραφέας παρουσιάζει το σκεπτικό των μεικτών μεθόδων έρευνας ως εναλλακτική προσέγγιση σε συνάρτηση με τις αδυναμίες και μονομέρειες των ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων έρευνας. Στην αρχή παρουσιάζει μερικούς προβληματισμούς σχετικά με την ονομασία και τον ορισμό της μεικτής μεθοδολογίας, την ιστορική της εξέλιξη και τους λόγους για την εφαρμογή της (για τον συνδυασμό, δηλαδή, ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων σε μία έρευνα). Στη συνέχεια παρουσιάζει τα βήματα αποφάσεων για τη χρήση μεικτής μεθόδου έρευνας και τους διάφορους τύπους σχεδιασμού των μεικτών μεθόδων έρευνας, αναγνωρίζοντας τέσσερις κυρίως τύπους: τον «τριγωνισμό», τον «σχεδιασμό ενσωμάτωσης», τον «επεξηγηματικό σχεδιασμό» και τον «διερευνητικό σχεδιασμό». Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι στη διαμάχη καταλληλότητας μεταξύ των ποσοτικών και των ποιοτικών μεθόδων, η μεικτή μέθοδος προσφέρει μία πιο έγκυρη και αξιόπιστη εναλλακτική προοπτική, έναν «τρίτο δρόμο», μία διέξοδο (χωρίς να σημαίνει ότι θεραπεύει όλα τα προβληματικά ζητήματα) στην αδιέξοδη διαμάχη για την επικράτηση μιας εκ των δύο προαναφερόμενων μεθόδων έρευνας.

Στο δέκατο έβδομο κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζεται η εργασία της Cheryl-Anne Roth με τίτλο *Εξετάζοντας τη Συμβολή των Μεικτών Μεθόδων σ' ένα Διαδοχικό Διερευνητικό Σχεδιασμό: Μια Ποιοτική Προοπτική*. Στο κεφάλαιο αυτό η συγγραφέας εξετάζει το πώς σ' ένα ερευνητικό σχεδιασμό μπορούν να συνθέτονται αναλύσεις και συμπεράσματα που πηγάζουν τόσο από ποιοτικά όσο και από ποσοτικά δεδομένα. Στην αρχή αναφέρεται στην έννοια των μεικτών μεθόδων έρευνας, στις τέσσερις φάσεις που συνδέονται με την ανάπτυξή τους (τη διαμορφωτική φάση, τη φάση της διαμάχης σχετικά με το παράδειγμα, τη φάση της διαδικαστικής ανάπτυξης και τη φάση των πρόσφατων δεικτών ενδιαφέροντος), στις τέσσερις βασικές κοσμοθεωρίες που καθοδηγούν τη μεθοδολογία της έρευνας (μεταθετικισμός, κονστρουκτιβισμός, κριτική προσέγγιση και πραγματισμός) και σε μερικά στοιχεία που δείχνουν το αυξανόμενο ενδιαφέρον των ερευνητών για τις μεικτές μεθόδους έρευ-

νας. Στη συνέχεια περιγράφει τα βασικά χαρακτηριστικά των τεσσάρων σημαντικών τύπων σχεδιασμού των μεικτών μεθόδων έρευνας: (1) τον «τριγωνισμό», (2) τον «σχεδιασμό ενσωμάτωσης», (3) τον «επεξηγηματικό σχεδιασμό», και (4) τον «διερευνητικό σχεδιασμό». Βασικός στόχος του κεφαλαίου είναι να αναδείξει τις αλληλεπιδράσεις που λαμβάνουν χώρα ανάμεσα στα μέλη της ερευνητικής ομάδας και τις αποφάσεις που αυτά παίρνουν στις βασικές φάσεις υλοποίησης της έρευνας (προγραμματισμός, συλλογή, ανάλυση, διάδοση και αναστοχασμός), προκειμένου να κατανοηθεί καλύτερα πώς ένας ερευνητής, στη βάση ενός διαδοχικού διερευνητικού σχεδιασμού, προχωρά για τη διεξαγωγή μιας έρευνας στο πνεύμα των μεικτών μεθόδων.

Βιβλιογραφία

- Adorno, T. & Horkheimer, M. (1987). *Κοινωνιολογία: Εισαγωγικά Δοκίμια* (μτφρ. Δ. Γράβρης). Αθήνα: Κριτική.
- Αντωνίου, Σ. (2001). Η Διαπολιτισμική Διάσταση στην Κοινωνική Ψυχολογία. Στο Σ. Παπαστάμου (Επιμ.), *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία* (τ. Α', σσ. 289-328). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination*. Austin: University of Texas Press.
- Berry, J. (1969). On Cross-cultural Comparability. *International Journal of Psychology*, 4, 119-128.
- Bertaux, D. (Ed.) (1981). *Biography and History: The Life History Approach in Social Sciences*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Boring, E. (1950). *A History of Experimental Psychology*. New York: Appleton - Century - Crofts.
- Bourdieu, P. (1999). *Κείμενα Κοινωνιολογίας* (μτφρ. Ν. Παναγιωτόπουλος, Π. Γεωργίου, Θ. Ψυχογιός, κ.ά.). Αθήνα: Στάχυ.
- Camic, P. M., Rhodes, J. E. & Yardley, L. (2003). *Qualitative Research in Psychology: Expanding Perspectives in Methodology and Design*. Washington: American Psychological Association.
- Cattell, J. (1893). Mental Measurement. *Philosophical Review*, 2, 316-332.
- Chamberlayne, P., Bornat, J. & Wengraf, T. (Eds) (2000). *The Turn to Biographical Methods in Social Sciences: Comparative Issues and Examples*. London and New York: Routledge.
- Cicourel, A. V. (1964). *Method and Measurement in Sociology*. Glencoe, IL: Free Press.
- Cicourel, A. V. (1981). Notes on the Integration of Micro- and Macrolevels of Analysis. In K. Knorr-Cetina & A. V. Cicourel (Eds), *Advances in Social Theory and Methodology: Towards an Integration of Micro- and Macro-Sociologies* (pp. 51-80). London: Routledge and Kegan Paul.
- Clifford, J. & Marcus, G. E. (Eds) (1986). *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing Among Five Approaches* (2nd ed.). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Δαφέρμος, Μ. (2003). Μια Απόπειρα Μεθοδολογικής Κριτικής των Κοινωνιολογικών Ερμηνειών της Εκπαίδευσης. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 129, 91-107.
- Δαφέρμος, Μ. (2006). Η Μεθοδολογική Κρίση της Ψυχολογίας: Ιστορική Προέλευση και Σύγχρονες Τάσεις. Στο Μ. Πουρκός (Επιμ.), *Κοινωνικο-Ιστορικο-Πολιτισμικές Προσεγγίσεις στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση* (σσ. 137-169). Αθήνα: Ατραπός.
- Δαφέρμος, Μ., Παυλίδης, Π. & Πατέλης, Δ. (1994). Ποια Κληρονομιά Απαρνούμαστε. *Ουτοπία*, 13, 55-67.
- Δελής, Ι. (2002). *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*. Αθήνα: Τυπωθείτω.
- Derrida, J. (1976). *Of Grammatology*. London: John Hopkins University Press.
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (1994). *The Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (1998). The Fifth Moment. In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds), *The Landscape of Qualitative Research. Theories and Issues* (pp. 407-429). London: Sage.
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (2000). *Handbook of Qualitative Research* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (2000). The Discipline and Practice of Qualitative Research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds), *The Handbook of Qualitative Research* (pp. 1-28). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (2005). *The Sage Handbook of Qualitative Research* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Diels, H. & Kranz, W. (2005). *Οι Προσωκρατικοί. Οι Μαρτυρίες και τα Αποσπάσματά τους* (τ. Α) (μτφρ. & επιμ. Β. Κύρκου, συνεργ. Δ. Γεωργοβασίλη). Αθήνα: Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα.
- Flick, U. (1998). *An Introduction to Qualitative Research*. London: Sage Publication.
- Fontana, D. (2003). *Ψυχολογία, Θρησκεία, Πνευματικότητα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Garfinkel, H. (1986). *Ethnomethodological Studies of Work*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Geertz, C. (2003). *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών* (μτφρ. & επιστημονική θεώρηση Θ. Παπαδέλλης). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Georgaka, E. & Avdi, E. (Ed.) (2008), Special Issue "Qualitative Research in Psychology". *Hellenic Journal of Psychology*, Vol. 5, Issue 1, 1-115.
- Gergen, K. (1997). *Ο Κορσεμένος Εαυτός* (μτφρ. Α. Ζώτος, επιμ. Μ. Τσαγκαράκης). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Giddens, A. (1984). *Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1996). Χρόνος και Χώρος στην Κοινωνική Θεωρία. Στους Γ. Κουζέλη & Κ. Ψυχοπαίδη (Επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών* (σσ. 497-514). Αθήνα: Νήσος.
- Glaser, B. & Strauss, A. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. New York: Aldine de Gruyter.

- Goffman, E. (1961). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Doubleday.
- Goffman, E. (1989). On Fieldwork. *Journal of Contemporary Ethnography*, 18, 123-132.
- Guba, E. G. (Ed.) (1990). *The Paradigm Dialog*. Newbury Park, CA: Sage.
- Habermas, J. (1990). *Κείμενα Γνωσιοθεωρίας και Κοινωνικής Κριτικής* (μτφρ. Α. Οικονόμου). Αθήνα: Πλέθρον.
- Hayes, N. (1997). *Doing Qualitative Analysis in Psychology*. Hove, East Sussex: Psychology Press.
- Henwood, K. & Pidgeon, N. (1994). Beyond the Qualitative Paradigm: A Framework for Introducing Diversity within Qualitative Psychology. *Journal of Community & Applied Social Psychology*. Vol. 4, 225-238.
- Hepburn, A. (1999). Derrida and Psychology. Destruction and Its Abuses in Critical and Discursive Psychologies. *Theory & Psychology*. Vol. 9(5), 639-665.
- Ιωσφίδης, Θ. (2003). *Ανάλυση Ποιοτικών Δεδομένων στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Ιωσφίδης, Θ. (2006). Χαρακτηριστικά και Δυνατότητες του Λογισμικού Ανάλυσης Ποιοτικών Δεδομένων. Στο Θ. Ιωσφίδης & Μ. Σπυριδάκης (Επιμ.), *Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα: Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις και Ανάλυση Δεδομένων* (σσ. 259-273). Αθήνα: Κριτική.
- Jacob, E. (1987). Qualitative Research Traditions: A Review. *Review of Educational Research*, 57, 1-50.
- Jahoda, G. (1995). In Pursuit of the Emic-Etic Distinction: Can We Ever Capture It. In N. Goldberger & J. Veroff (Eds), *The Culture and Psychology Reader* (pp. 128-138). New York-London: New York University Press.
- Kohli, M. (1981). Biography: Account, Text, Method. In D. Bertaux (Ed.), *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences* (pp. 61-75). London: Sage.
- Kuhn, T. (1981). *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων* (μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος & Β. Κάλφας, επιμ.-εισαγωγή Β. Κάλφας). Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα.
- Κουρλιούρος, Η. (1989). *Ανάπτυξη του Χώρου και Χωροταξικός Σχεδιασμός: Ζητήματα Επιστημονικής Μεθόδου, Ενστημάτων Προσέγγισης και Επιστημολογικής Κριτικής του Σχεδιασμού*. Αθήνα: Αδριατική Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ.
- Lancy, D. F. (1993). *Qualitative Research in Education: An Introduction to the Major Traditions*. New York: Longman.
- Lund, T. (2005). The Qualitative-Quantitative Distinction: Some Comments. *Scandinavian Journal of Educational Research*, Vol. 49, 2, 115-132.
- Λυστάρ, Ζ-Φ. (1993). *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*. Αθήνα: Γνώση.
- Malinowski, B. (1976). *Σεξουαλικότητα και Κατάπιση στην Πρωτόγονη Κοινωνία*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Marx, K. (1969). Theses On Feuerbach. In K. Marx & F. Engels, *Selected Works* (Vol. 1, pp. 13-15). Moscow: Progress Publishers.

- Margaret M. (1954). *Coming of Age in Samoa: A Study of Adolescence and Sex in Primitive Societies*. Melbourne: Penguin.
- Mason, J. (2003). *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας* (μτφρ. Ε. Δημητριάδου, επιμ. Ν. Κυριαζή). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Miller, W. L. & Crabtree, B. F. (1992). Primary Care Research: A Multimethod Typology and Qualitative Road Map. In B. F. Crabtree & W. L. Miller (Eds), *Doing Qualitative Research* (pp. 3-28). Newbury Park, CA: Sage.
- Morrow, S. (2007). Qualitative Research in Counseling Psychology: Conceptual Foundations. *Counseling Psychologist*, 35, 209-235.
- Morse, J. M. (1994). Designing Funded Qualitative Research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds), *Handbook of Qualitative Research* (pp. 220-235). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Morse, J. M. & Richards, L. (2002). *Readme First for a User's Guide to Qualitative Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological Research Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Munhall, P. L. & Oiler, C. J. (Eds) (1986). *Nursing Research: A Qualitative Perspective*. Norwalk, CT: Appleton-Century-Crofts.
- Oevermann, U., Allert, T., Konau, E. & Krambeck, J. (1987). Structures of Meaning and Objective Hermeneutics. In *Modern German Sociology* (pp. 436-447). New York: Columbia Press.
- Parker, I. (1995). Qualitative Research. *Psychology Review*, 2(2), 13-15.
- Richards, L. & Morse, J. M. (2007). *Readme First for a Users Guide to Qualitative Methods* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Riemann, G. & Schütze, F. (1987). Trajectory as a Basic Theoretical Concept for Analyzing Suffering and Disorderly Social Processes. In D. Maines (Ed.), *Social Organization and Social Process: Essays in Honor of Anselm Strauss* (pp. 333-357). New York: Aldine de Gruyter.
- Rorty, R. (2001). *Η Φιλοσοφία και ο Καθρέπτης της Φύσης*. Αθήνα: Κάτοπτρον.
- Schwandt, T. (2000). Three Epistemological Stances for Qualitative Inquiry: Interpretivism, Hermeneutics, and Social Constructionism, In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds), *The Handbook of Qualitative Research* (pp. 189-214). Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Slife, B. D. & Williams, R. N. (1995). *What's Behind the Research? Discovering Hidden Assumptions in the Behavioral Science*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Smith, J. A. (2003). *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Strauss, A. L. (1987). *Qualitative Analysis for Social Scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.